

ZooNotes

www.zoonotes.bio.uni-plovdiv.bg

ISSN 1313-9916

ZooNotes

Supplement 5

Николай Боев

Златозар Боев

ТУРЪТ

(*BOS PRIMIGENIUS BOJANOS*, 1827) (*ARTIODACTYLA*, *MAMMALIA*)

В ПРИРОДАТА И КУЛТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ

Университетско издателство "Паисий Хилендарски"
Plovdiv University Press "Paisii Hilendarski"

На корицата – “Босът” – тур (*Bos primigenius* Bojanos, 1827). Ил.: Велizar Симеоновски (Field Museum of Natural History – Чикаго, САЩ)

Cover image – “The Boss” – Aurochs (*Bos primigenius* Bojanos, 1827). Artist: Velizar Simeonovski (Field Museum of Natural History – Chicago, USA)

ZooNotes
Supplement 5

НИКОЛАЙ БОЕВ ЗЛАТОЗАР БОЕВ

ТУРЪТ
(*BOS PRIMIGENIUS* BOJANOS, 1827) (ARTIODACTYLA, MAMMALIA)
В ПРИРОДАТА И КУЛТУРАТА НА
БЪЛГАРИЯ

Nikolai Boev Zlatozar Boev

**Aurochs (*Bos primigenius* Bojanos, 1827) (Artiodactyla
- Mammalia) in the nature and culture of Bulgaria**

Университетско издателство “Паисий Хилендарски”
Plovdiv University Press “Paisii Hilendarski”
2018

ZooNotes 2018 *Supplement 5*

www.zoonotes.bio.uni-plovdiv.bg

ISSN 1313-9916

ZooNotes е електронно списание, в което се отпечатват научни статии и съобщения от български автори или отнасящи се за фауната на България. Статиите са в областта на таксономията, фаунистиката, зоогеографията и екологията на животните. Библиографии, чек-листове и каталози могат да бъдат отпечатани като Supplements.

ZooNotes is peer-reviewed, open access, electronic journal in which scientific reports are quickly published by Bulgarian researchers or papers of foreign authors concerning the Bulgarian fauna. The papers are in the fields of taxonomy, faunistics, zoogeography and animal ecology. Bibliographies, check-lists and catalogs could also be published as Supplements.

Редактори

Дилян Георгиев – Главен редактор
Димитър Бечев
Стоян Бешков
Златозар Боев
Ивелин Моллов
Иван Пандурски
Анелия Стоянова
Ангел Цеков
Анелия Павлова

Дизайн – Д. Бечев

На корицата – „Босът” – тур (*Bos primigenius Bojanos, 1827*). Ил.: Велizar Сумеоновски (*Field Museum of Natural History – Чикаго, САЩ*)

Editors

Dilyan Georgiev – Chief Editor
Dimitar Bechev
Stoyan Beshkov
Zlatozar Boev
Ivelin Mollov
Ivan Pandurski
Anelia Stojanova
Angel Tsekov
Aneliya Pavlova

Design – D. Bechev

Cover image – “The Boss” – *Aurochs (Bos primigenius Bojanos, 1827)*. Artist: Velizar Simeonovski (*Field Museum of Natural History – Chicago, USA*)

Университетско издателство “Паисий Хилендарски”

Plovdiv University Press “Paisii Hilendarski”

ТУРЪТ (*Bos primigenius* Vojanos, 1827) (*Artiodactyla* - *Mammalia*) В ПРИРОДАТА И КУЛТУРАТА НА БЪЛГАРИЯ

†**Николай БОЕВ**

Златозар БОЕВ

Национален природонаучен музей – БАН, бул. “Цар Освободител” № 1, София 1000
e-mail: boev@nmnhs.com; zlatozarboev@gmail.com

Abstract

Boev, N., Boev, Z. 2018. Aurochs (*Bos primigenius* Vojanos, 1827) (*Artiodactyla* - *Mammalia*) in the nature and culture of Bulgaria.

Numerous published data of osteology, craniology, folklore, toponimy, linguistics, archaeology and art-history on the former distribution and biological characteristics of the Aurochs have been gathered and analyzed. Based on these scattered various evidences, a general synthesis on the biology, morphology, ecology, behaviour and the reasons for the disappearance and total extinction of the Aurochs, is presented for the first time in the Bulgarian literature.

New findings from Forum Serdica (pr. Sofia; 16-18th c. AD) prove the species' existence in two remote regions in Bulgaria – NE Bulgaria (Veliki Preslav), and CW Bulgaria (Sofia; at least 16th c. AD), almost a century before its total disappearance in Poland (1627).

Contents: 1. Foreword; 2. Distribution and disappearance of the Aurochs beyond the Balkan Peninsula; 3. Aurochs, wisents and buffalos in the ancient sources; 4. Distribution and disappearance of the Aurochs on the Balkan Peninsula and in Bulgaria; 5. Habitats; 6. Habitus and size; 7. Coloration; 8. Head; 9. Horns; 10. Biology and behavior; 11. Origin and taxonomy; 12. Domestication; 13. Utilitary significance; 14. Hunt; 15. The last Aurochs; 16. The Aurochs in the scientific collections; 17. The Aurochs in the Bulgarian legends and folklore; 18. The Aurochs in the mythology; 19. The Aurochs in the etymology; 20. Conclusions.

Key words: Aurochs, Large mammals fauna, Extinct animals, Anthropogenic impact, Holocene, Faunal impoverishment.

Съдържание

1. Увод	3
2. Турове, зубри и биволи в древните източници	4
3. Разпространение и изчезване на тура извън пределите на Балканския полуостров	10
4. Разпространение и изчезване на тура на Балканския полуостров и в България	29
5. Местообитания	38
6. Хабитус и размери	40
7. Окраска	44
8. Глава	51
9. Рога	53
10. Биология и поведение	59
11. Произход и таксономия	64
12. Утилитарно значение	70
13. Одомашняване	70
14. Лов	81
15. Последните турове	82
16. Турът в научните колекции	85
17. Турът в българските предания и фолклор	88
18. Турът в митологията	92
19. Турът в етимологията	98
20. Заключение	103
21. Литература	104

1. Увод¹

Появата на настоящата публикация има предълга история, за съжаление по-дълга от творческия път на своя фактически автор – бележитият естественик и природозащитник Николай Боев (1922-1985). Още през студентските си години той се интересува силно от изчезналите в историческо време животни. В резултат на този му интерес се появява и първата му статия - за изчезналите птици (Боев, 1942). А и по-късно, в първите години от научното си поприще той публикува едно от най-ценните си научни съчинения (Боев, 1958) – своя очерк върху изчезването на бобъра (*Castor fiber* L., 1758) в България. Драматично съкратената популация на вълка (*Canis lupus* L., 1758) в България през 60-те и 70-те години на 20 в. силно го заинтригува. Събраните изобилни сведения за упадъка в числеността и разпространението му за 100-годишен период (1878-1978) и за мястото му в българския фолклор бяха обаче публикувани едва 12 години след смъртта му (Боев, 1997 а, б).

Вниманието на Н. Боев към тура се насочва още в края на 50-те години на миналото столетие, когато той започва да издирва и събира колосален брой оскъдни и разпръснати сведения от разностранни извори (археологически разкопки, старинни изображения, предания и легенди, чуждестранни публикувани данни, достигнали до нас следи в топонимията, митологията и др.). Желанието му да публикува този изключително интересен материал, извлечен от стотиците, практически недостъпни, източници в една студия, за съжаление остава неосъществено до края на живота му.

В огромния архив на Н. Боев, все още необработен, се бяха запазили и няколко стотин (над 750) фиша, с ръкописни и машинописни бележки, с многобройни препратки, съдържащи сведения за тура. На някои от тях е отбелязано, че извадките са от литературни източници от библиотеката на покойния и изтъкнат наш археозоолог проф. Стефан Иванов (1908-1987), други – от картотеката (непубликувана и до днес) на проф. Йордан Заимов (1921-1987). Тази значителна по обем информация, обработена, организирана и структурирана през 2001-2002 г. послужи за основата на този труд. Поради компилативния си характер, той няма претенциите за оригинална научна публикация, въпреки че оригиналните анализи и коментари (предимно на Н. Боев) го правят по същество едно оригинално изследване. Представеният тук материал представлява съществена част от българския принос по една такава обширна тема, каквато е оредяването и изчезването на тура. Безспорно, този труд нямаше да се появи без усърдната продължителна работа на Вера Христова (техн. сътр. в Националния природонаучен музей - БАН). Тя въведе цялата информация на електронен носител, което позволи по-нататъшното систематизиране на данните. Лилия Борисова (библиотекар в Националния природонаучен музей - БАН) оказа ценна помощ в допълването на библиографските данни на много от използваните литературни източници. Особено полезни се оказаха рецензиите на двамата рецензенти – доц., д. б. н. - Делян Георгиев (Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“ и ас. д-р Недко Недялков (Националния природонаучен музей - БАН) за подобряването на ръкописа.

Както сам Николай Боев, макар и непълно, е отбелязал в записките си, целта на настоящото изследване е да се установи “кога е изчезнал тура, по какви причини и какво е останало, предимно у нас, от неговото предишно обитаване.”. Постигнатото обаче, дава отговор на многократно повече въпроси.

¹ От З. Б.

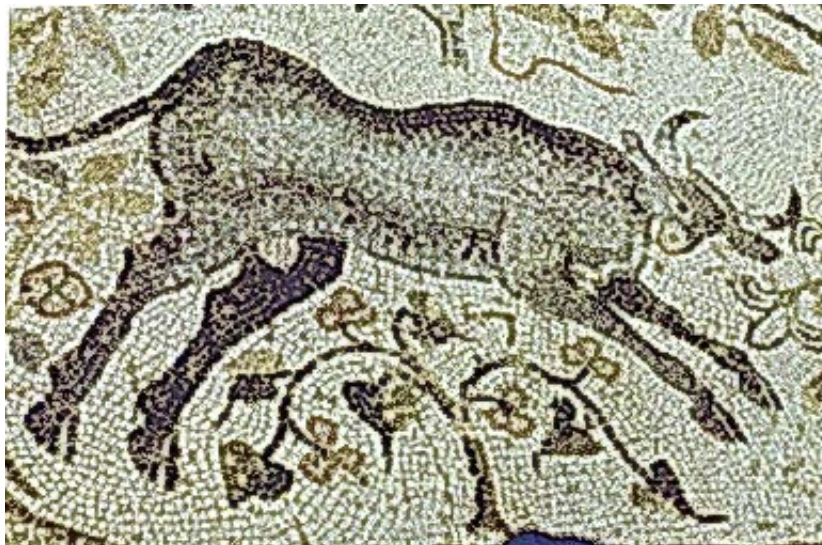
2. Турове, зубри и биволи в древните източници

Достигналите до нас сведения сочат, че древните римляни различавали “Ugus” от “Bonasus”, т. е. тура от бизона. Когато римската армия за пръв път проникнала в тъмните гори на Германия и Белгия, там били намерени между другите животни за лов и два големи вида бикове. Единият отличаващ се със своята космата покривка се наричал “зубър”, а другият се наричал “тур” и се отличавал с големи рога. Случило се така, че и двата били уловени и изложени живи за показ в амфитеатъра. Сенека (Lucius Annaeus Seneca; 4 г. пр.н.е. – 65 г. н.е.) накратко определя признаците на тези два вида така: “Tibi dant variae pectora tigres, Tibi villosi terga bisontes, Zatisque feri cornibus urī”, което в превод означава: “... с космати гърбове бизони и с големи рога турове”.

И двата бика са споменати и от Плиний Стари (Gaius Plinius Secundus; 23-79). Гетчинсон (1898) споменава, че турът е съжителствал със зубъра още от времето на Цезар. В Литва, Кавказ и Уорчестършир (в западна Англия) някога имало и зубри и турове. Гетчинсон (1898) пише (с. 432): “... два [вида] диви говеда: бизон и тур, ... бизонът - с космат гръб, а турът - с големи рога” (Петков, 1931 б). Плиний нарича зубъра “bonasus”. Той, (според Брэм (1893)) пише, че живи зубри са били докарани в Рим за участие в гладиаторските борби. А тура Плиний назовава с името “ugus” и обръща внимание на това, че главен признак на първия служи дългата грива, а на втория - големите рога. Плиний споменавал, че “дивите” (за Рим) народи пият от рогата на “уровете”, събиращи 12 l течност (Боголюбский, 1959).

Петков (1931 а) споменава без конкретни аргументи, че допреди около 300 години са ловували на турове в горите на Полша, Унгария (?) и Южна Европа (?). Споменава и за последния тур, убит в 1627 в Полша. Петков (1931 а) отбелязва, че в Швейцария турът просъществувал до 10 в. Според този автор някои старовавилонски изображения, макар и стилизирани, представят турове. Шумерското население на Вавилония наричало тура “ам”, а питомното говедо – “гуд”.

Петков (1931 б) съобщава, че според старите класически автори, тракийските князе, а по-късно и македонските, ходели на лов за диви бикове и зубри. От същите автори узнаваме, че бизонът се е въдел в планините Орбел и Месапион (Звигор и Малешевска планина).

Римска мозайка от 4 в. н. е. с изображение на бик от Heraclea Lyncestis (Битоля, Македония, 17.09.2003 г.) (сн. З. Боев).

Кацаров (1921, 1933), Кацаров и Дечев (1915) посочват, че за одрисите, пеоните и гетите ловът на турове е бил привилегия за князете им.

На една декадрахма, сечена от тракийското племе дерони е изобразена двуколка с впрегнат масивен бик. Личи, че говедото не е късорого, а с турово извити рога.

Първите писмени данни са на Юлий Цезар (Gaius Iulius Caesar; 100 г. пр. н. е. – 44 г. н. е.) в записките му за Галските войни (58-51 г. пр. н. е.) в Херцинската гора в Германия (Lukaszewicz, 1952, 1958). В своите „Commentarii de Bello Gallico” („Записки за Галската война”) от 58 г. пр. н. е. той описва „Hercinia sylva” – обширната херцинска гора в дн. южни части на Германия и споменава за едри диви говеда приличащи на домашните животни, наричани „урус”. Той дава и пълно описание на „urus”-ите. Възможно е все пак, да не ги е виждал със собствените си очи, тъй като ги сравнява с ръста на слон – „По големина те малко отстъпват на слоновете“. Херцинските гори, където според Цезар в 65 г. н. е. е живял тура, тогава са били римски владения в средно (централно) Немско (Германия) от Рейн до границата на Чехия и Полша. В походите си в Западна Европа, римляните срещали и турове, за които той пише: „... третия техен род се нарича ури. По фигура приличат на таурини - нашите крави и бикове”. Той го описва като сходен с домашния, но с големи рога и малко по-дребен от слон. Рогата на туровете в римската армия се използвали като високоговорителни фунии за звукова сигнализация между отделните ѝ части.

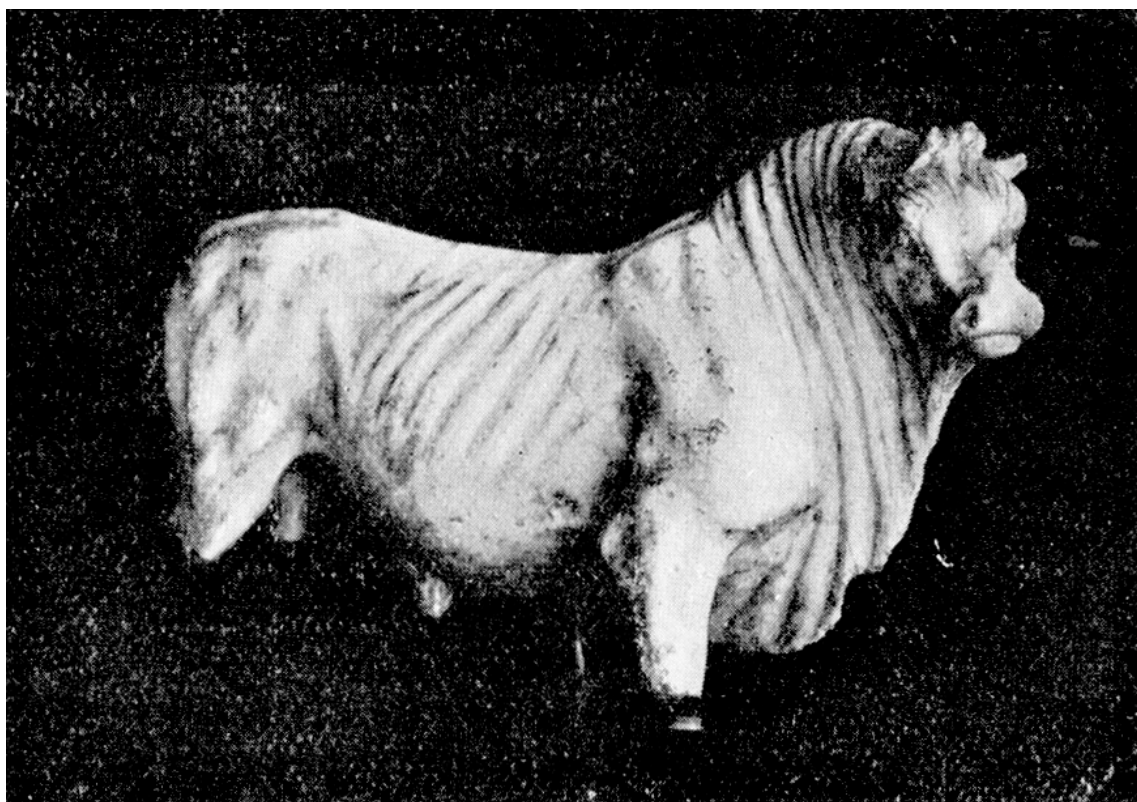
Декадрахма от 6 в. пр. н. е. от племето дерони с изображение на двуколка с впрегнат бик.

По времето на Цезар отначало са ловили туровете в ями, изкопани на пътя на преминаването им, но замаскирани отгоре. По-късно организирали ловни походи за турове (Соколов, 1959). Следва обаче, да се отбележи, че тъкмо Юлий Цезар е първият, който е смесил описанията на двата вида, която многократно по-късно е била преповтаряна. Петков (1931 б) забелязва, че докато старите автори различават бизона от тура, по-новите ги смесват. Например някои по нови автори наричат тура с името

“орош”, което не е нищо друго освен латинското име “урус”, произнесено с известен акцент. Това име използвано погрешно, защото “урът” (или тур в славянските езици) е първобитното диво дългорого говедо и следователно това име се отнася до съвсем друго животно.

Плиний в своята “Естествена история” споменава като животни на Скития и Германия “бизонтес”, т. е. зубри и “ури”, т. е. турове, “които несведующите наричат биволи” (превеждат биволи, чиято родина е Африка – б. а.). Следователно той е различавал добре и трите вида. И в средновековната литература “бубалос” е диво говедо, т. е. тур.

Има и едно древно прабългарско сказание за преследван тур, споменат като бивол. Сенека в трагедията “иполитес” ... споменава за зрелищните гигантски боеве. В римско време на арените е имало и бикове и биволи.

Statuette en marbre, représentant un taureau
(II-e s. — musée national de Sofia)

Мраморна статуетка, изобразяваща бик (тур) от римската епоха (2 в. н. е.; дн. Национален археологически музей - БАН; по Петков (1943).

Не е изключено погрешно туровете да са били споменавани като “биволи” още дълго след това в средновековната литература поради следните обстоятелства: 1) истинските домашни биволи са по-неагресивни и по-рядко се впускат да нападат; 2) свирепите африкански биволи от далечна транс-сахарска Африка не е могло да бъдат транспортирани. Затова смятаме, че навярно под “биволи” са имали предвид в средновековните хроники туровете.

Според Публий Тацит (ок. 58 – ок. 117) в 28 г. н. е. фризийците, живеещи на границата на днешна Холандия, дигнали бунт, в описанието на който той споменава “... римска война ... волски кожи ... до големината на турови кожи (Terra turogum)” (Тацит, 1993). Към старинните писмени сведения следва да подхождаме твърде предпазливо и всяка проява на скептицизъм, като че ли не е излишна. Така на пр. по данни на Lukaszewicz (1952, 1958) мюнхенският монах на Бенедектинския орган на абатство Фльори в 10 в. описва животните на Херцинския лес, сред които споменава и за туровете, като повтаря дословно текста на Цезар отпреди 1000 години, без да се отчита факта, че от онова време са настъпили значителни промени.

Според Тацит туровете участвали на състезания в римските арени. В стенописни рисунки от Помпей откриваме изображения на турове, твърде сходни с тези от древна Спарта (напр. от Вафио). Тези бикове били леки, късокосмести и с къси рога. Туровете и туроподобните бикове от монетите от Крит са подобни на спартанските. Един великолепен образец на античното приложно изкуство е златната чаша, намерена във Вафио (в областта Амикаме в Лаконна), украсена с релефни изображения на бикове (Cholet, 1909).

Доказателствена за разпространението на тура на остров Крит датират от средно-асинойския период (енеолитна или бронзова епоха). По данни на Lukaszewicz (1952, 1958) в разните хроники от Средновековието, напр. около 1000 г., дивите горски бикове в Европа са се наричали “бизонтес”, “ури” и “бубали”. Първите две се употребявали като синонимни, а под “бубалус” в мнозинството примери се обозначава тура. Такъв е случаят напр. с “Житието на Св. Геновева” от 8 в., в което анонимният автор е цитиран още от Georges Cuvier (1769-1832). Там е използван израза “тур, който в Германия се нарича “бубалус” (“Urus quem Germania bubalum vocat.”). Името “бубалус” е използвано в средновековието. Още с тогавашния си ранен произход за обозначаване на тура не може да бъде преведено като “бивол”. Средновековното “bubalus” произлиза от гръцкото “bubalos”, означаващо въобще див бик. Средновековните описания на “bubalus” впрочем почти винаги подчертават най-важния белег на тура - неговите могъщи рога. Според Иширков (1920-1921) биволът (*Bubalus bubalis* (Linnaeus, 1758) е споменат за първи път в България през 1206 г.

В 4 в. н. е. римският граматик Maurus Servius Honoratus потвърждава съществуването на турове в Пиренеите. Малко по-късно латинският писател Venantius Honorius Clementianus Fortunatus (530-600/609) споменава за лов на турове във Вогезите и Ардените. Френският историк Грегор от Тур (Grégoire de Tours, 538-594) пише за осъдения на смърт дворянин от краля на Орлеан и Бургундия - Гунтрам (Gontram, Gunth Chramn, 561-592), който самоволно си позволил избиване на турове в земите в днешната федерална провинция Хесен в Германия. Византийският граматик и поет Тимотей Газеус (Timotheus of Gaza) в книгата си за животните потвърждава съществуването на тура в Алпите и Нардения (т. е. Северен Рейн-Вестфалия). Има запазени сведения за лов на турове и в Саксония през 782 г. (Gaza, 1949).

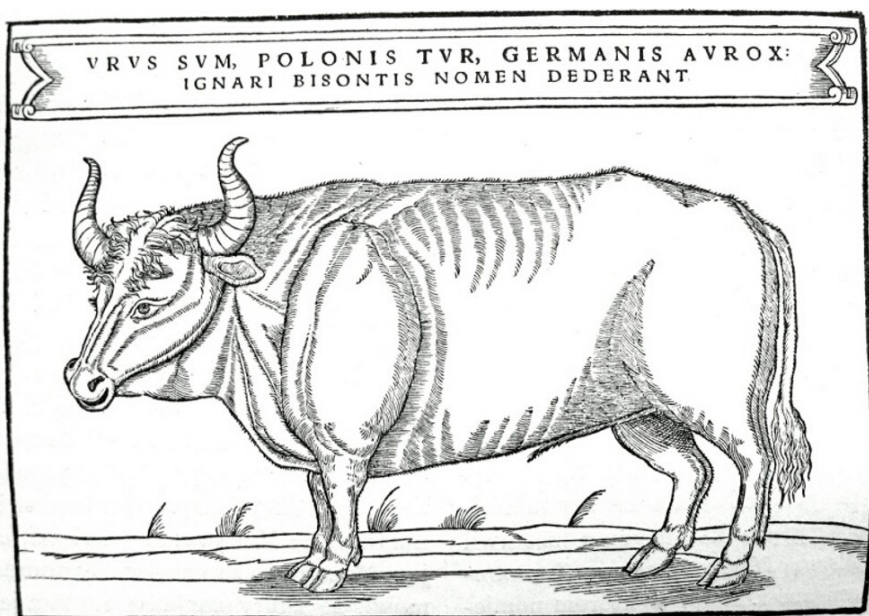
Жорж Бюфон (Georges-Louis Leclerc, comte de Buffon, 1707-1788) се съмнявал, че в историческо време е имало тур. Peter Pallas (1741-1811) смятал, че “зубр” и “тур” са две имена на едно и също животно и, че Herbertstein (1549) е сгрешил като е изобразил безгръб бик, всъщност - подивял бивол. Ludwig Heinrich Vojanus (1776-1827) също смятал, че описания от него *B. primigenius* е измрял още в доисторическо време. “Скития е много бедна на животни, и в Германия те не са много, но са забележителни два вида бикове - именно украсения с грива бизон и отличаващия се със сила и бързина тур.” Средновековната карта на Gervasius Tilberiensis (1150-1228) от германския град Ebstorf от 1284 г. изобразява и двата горски бика - както Bonasus (зубър), така и Urus (тур), в Европа. Според Сатуин (1895) Лаврентий Сувор в 1564 г.

посочва, че рогата на “uros” се различават от тези на “bisontes” (Соколов, 1959). Според него по това време все още в замъците, църквите и странноприемниците „... се пазят в качеството им на съдове за вино или просто като украшения, рога, които съдейки по размерите им, биха могли да принадлежат само на дивия бик – тура.“

Възможно е и между турове и зубри в природата в естествени условия да е имало кръстосване и да са дали плодовито поколение. В бившия Съветски Съюз според Громов, Мирчинк (1937) домашните говеда, появили най-напред в южните части на страната преди около 2000-2500 г. пр. н. е., са били туровидни (дългороги), но по-късните се изменили в късороги и с дребен ръст говеда. В северните и средните райони на Русия по-късно се появява и късорогото (брахицерно) говедо. И на юг и на север в бившия СССР то е дошло от западна Европа (Кулагин, 1938).

Средновековно графично изображение на тур от Полша (по Herbertstein (1556)).

Средновековно графично изображение на зубър от Полша (по Herbertstein (1556)).

Най-хубавият съвременен образ на този вид е рисунката от Augsburg (Бавария, Германия), на която за нещастие, оригиналът е загубен. Оцеляло е само нейното копие. Представеното тук изображение е намерено в 1827 г. То е прерисувана картина, произлизаща от 1500 г. Над образа на тур, приличащ на домашните говеда се чете надпис “Urus Sum, Polonitur, Germanis Aurox, Ignari Bisontis Nomen Dederant”. Важна подробност е, че на нея има надписът “тур” – интересен факт, защото “тур” е славянско наименование, което вероятно е указание за по-източен („славяно-полски“) произход.

Изображението на възрастен мъжки тур (*Bos primigenius*) от Аугсбург, копие от английския художник и естественик Charles Hamilton Smith.

Напълно непознато за зоолозите е останало и едно високо-художествено и реалистично изображение на тура върху плаке (рисувана чиния) за стена, изработена в края на 16 – нач. на 17 в. в Музея Чарториски (Muzeum Książąt Czartoryskich) в Краков, от експозицията му през 2001. На него художникът е акцентирал на мощните проминиращи плешки, масивната цяла предна част на тялото, компактната глава, мощния дебел врат и двойно извитите рога (напред и нагоре), както и на широката и къса муцуна.

Изображение на тур върху рисувана чиния за стена (16 – нач. на 17 в.; Музей Чарториски (Muzeum Książąt Czartoryskich) в Краков, 22.09.2001 г. (сн. З. Боев).

3. Разпространение и изчезване на тура извън пределите на Балканския полуостров

Плиоцен

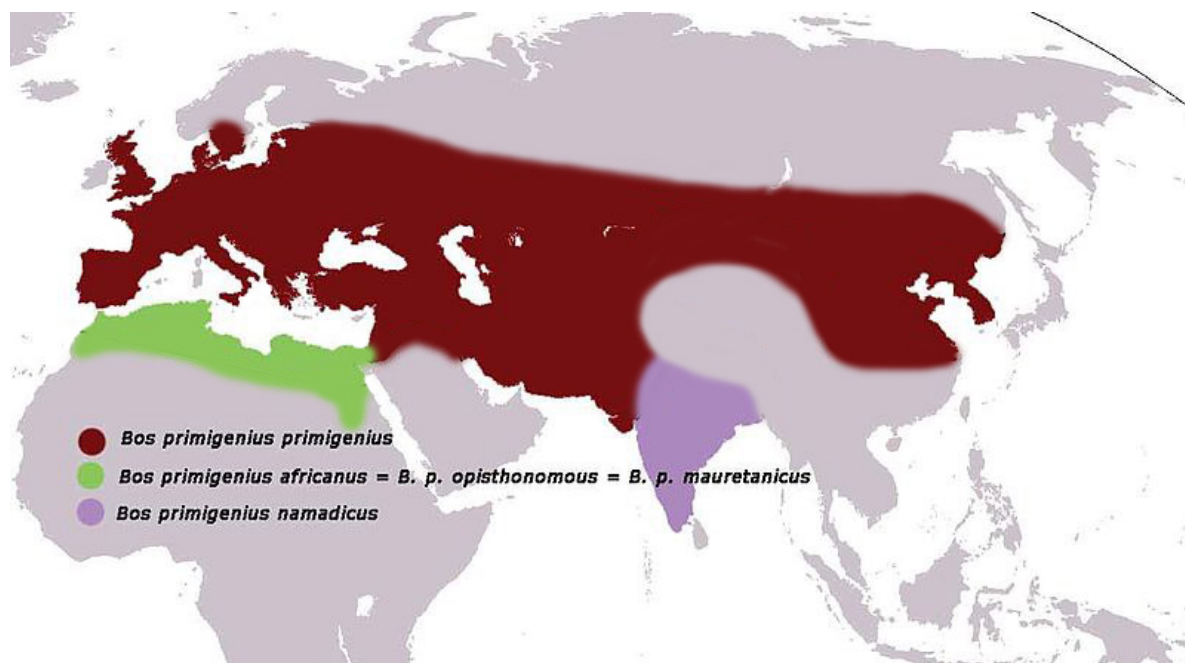
В плиоцена на Северна Африка (в Алжир) и в Индия (Siwalik) са открити останки от изкопаеми бикове (Громова, 1962). С категоричност можем да смятаме, че родът *Bos* Linnaeus, 1758 е възникнал в Азия не по-късно от късния плиоцен. Верещагин (1958) сочи, че в средния плиоцен на Кавказ и съседните територии са се появили същинските слонове от рода *Archidyscodon* и *Parelephas*, а също така големите стеонови коне (*Equus stenonis* Coschi, 1867). Последни според него там се появили биковете (*Bos* и *Bison*). През плейстоцена в Бинагада (на територията на днешния град Баку, Азербайджан), наред с *B. primigenius*, се е срещал мастановият тур *Bos mastanzadei* Burchak-Abramovich, 1952.

Плейстоцен

Палеолит – мезолит

Според Петров (1964) турът се появил в Европа през миндел-рис не от Северна Африка, а от Западна Азия. През вюрм почти изчезнал от континента, но през холоцена

бързо възстановил числеността си и се разпространил широко. Според Herbertstein (1549; 1988) първоначалното разпространение на тура обхващало цяла Европа - от Англия и Испания до Азия. На север достигал до Средна Швеция, а на юг - до Северна Африка. В отделните райони, турът бил представен, без съмнение, от местни раси.

Обобщено разпространение на тура (по Christophe sagé, 2007).

Според Громова (1962) със своите големи рога турът е можел да се придвижва само в открити местообитания и се е придържал вероятно към места с преобладаване на ливади и навярно - не много сухи степи. От големият едър североамерикански бизон (*Bison bison* (Linnaeus, 1758)), в Евразия се формирал сравнително по-дребния и залязващ днес (дегенерационна фаза) европейски зубър (*Bison bonasus* (Linnaeus, 1758)). По подобен начин, вероятно от степния зубър (*Bos priscus* Vojanus 1827)² са възникнали *B. primigenius* и *B. taurus* Linnaeus, 1758, а впоследствие и *Bos taurus brachyceros* Owen 1846 като изродена негова форма³.

Според Бажанов, Костенко (1962) турът и вероятно по-многобройния (и късорог) зубър по размерите си не са достигали дългорогия (степния) зубър (*Bison (Bos) priscus longicornis* Vojanus, 1827). Според тези автори те обитавали предимно степни, но достатъчно овлажнени ландшафти, където всеки от тези два вида се е придържал вероятно към малко по-различни местообитания от тези на другия вид. Пидопличко (1950) обобщава, че типичните кватернерни представители на степната фауна (*Bison* и *Bos*), са известни от късния плиоцен. За разлика от рода *Bison*, родът *Bos* е разпространен изключително в Евразия (Южна Европа, Индия и Китай). От тук следва, че през плиоцена границата на тяхното разделно разпространение минавала някъде в Европа.

² Според Сердюк и др. (2016). морфологията и анатомията на намерените замръзнали екземпляри на степния бизон еднозначно го отнасят към рода *Bison*, а не *Bos*. – бел. З. Б.

³ Днес *B. brachyceros* се разглежда като късорога разновидност на домашното говедо *Bos taurus brachyceros*. – бел. З.Б.

Според Соколов (1959) във Великобритания (Англия) останки от диви бикове, някои от които с грамадни размери, са намерени в отложения от мустерската епоха, т. е. средния палеолит. Не се знае кога турът е изчезнал в Англия, но се предполага, че това е станало в доисторическо време. Следейки отстъпването на ледниците в постплейстоцена той заселил Дания и южна Швеция.

На територията на бившия Съветски Съюз не са открити достоверни находки с палеолитна възраст (Соколов, 1959).

Мнозинството от изкопаемите находки в Северна Азия маркират северните и северозападните предели на разпространението на тура. В тези находища турът се е бил запазил и до историческо време (Громова, 1931, Gromova, 1931). Ареалът на тура не е прехвърлял 57-60° с. ш.

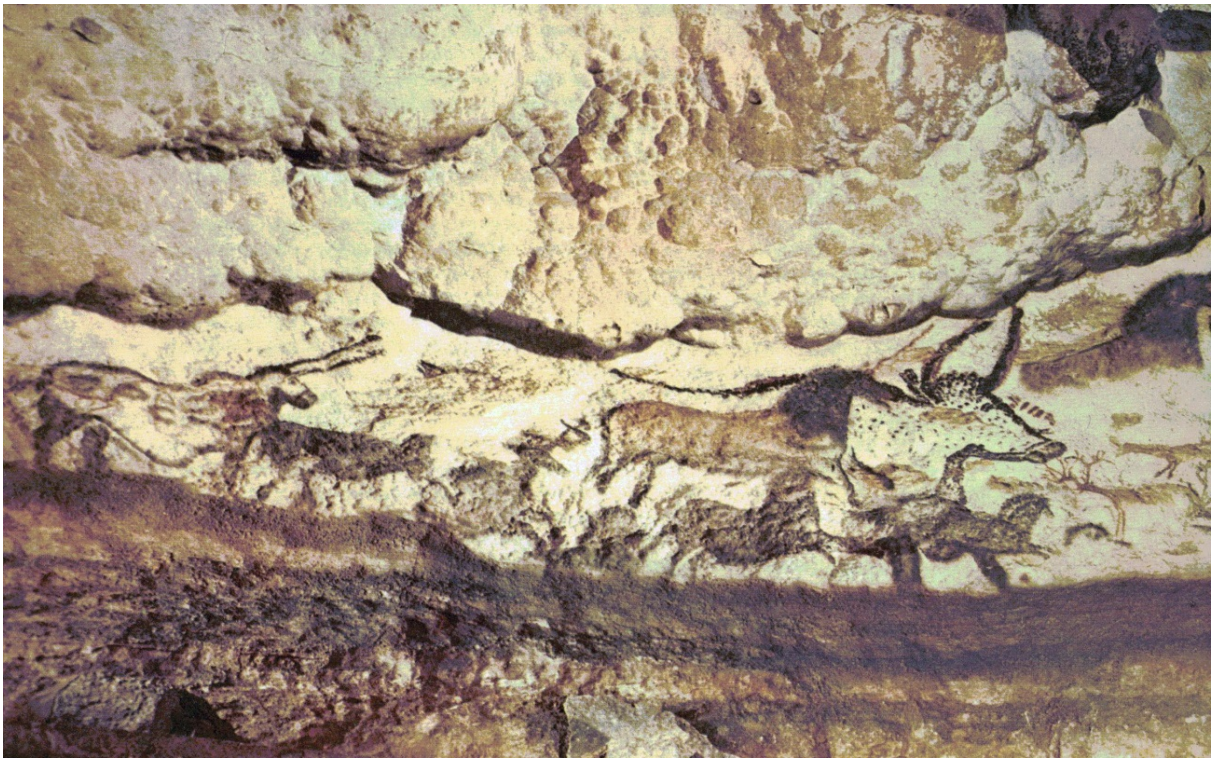
Попов (1943) сочи, че в Европа турът (*Bos primigenius* (Vojanos, 1827)) е бил широко разпространен през плейстоцена и доживява в много части от континента и през холоцена и дори до късно историческо време. През плейстоцена турът е бил много широко разпространен в цяла Европа (Попов, 1929). Той оцелява и през неолита и просъществува до късно историческо време. Отличава се с големи извити рога и с много по-голям ръст, отколкото воловете (Попов, 1929).

Петков (1931 а) също показва, че най-старите следи от тура се намират в ранно-плейстоценските пластове. В по-късни исторически времена турът също е живеел в диво състояние едновременно със зубъра и с опитоменото вече говедо и е бил доста разпространен в Европа. Това се доказва от многобройните останки, намерени на много места, включително и в България.

Най-старите останки от зубри у нас са от предисторично време - от плейстоценските пластове на Стара планина. Те са от времето, когато там се е срещал и тура. Такъв е черепът, който се намира в палеонтологичната сбирка в Софийския Университет „Св. Климент Охридски“. Той е намерен при разкопаването на плейстоценските наслаги при Елисейна, когато е прокарано трасето на железопътната линия (1889 г.). Този плейстоценски зубър, както личи от фотографията (Петков, 1931 б), е само със запазен мозъчна кутия, заедно с основите на счупените рогови израстъци. Запазената част от роговите израстъци е с дължина 42 cm, от което личи, че размерът на рогата в действителност е бил внушителен. Обхватът на тези израстъци показва, че рогата са били твърде дебели. В сравнение със снимката за рогата на тура, се вижда, че бизоновите са с различна форма – друга е извивката им.

В ранните исторически времена турът е продължавал да се среща в диво състояние по цяла Европа, Северозападна Азия и Северна Африка. В страните от бившия Съветски Съюз първобитният бик или тур е бил широко разпространен през ранния плейстоцен и на юг достигал до Северен Кавказ и Таманския полуостров. На север се е срещал почти повсеместно до 60° с. ш.

Праисторическите рисунки са ни оставили редица изображения на тура. Особено внимание заслужават представените от бележития френски праисторик André Leroi-Gourhan (1911-1986) изображения (Leroi-Gourhan, 1982), както и фигурите анализирани от Spassov, Stoychev (2003), макар че в палеолита на Европа те са значително по-малко от тези на доминиращия в суровата тундростеп зубър. Според Соколов (1959) турът никога не е бил многочислен. Такова твърдение се основава вероятно на факта, че са намерени твърде малко негови фосилни останки, а освен това в сравнение със зубъра, той е бил рисуван много по-рядко.

Палеолитна пещерна живопис с изображения на турове от пещерата Ласко (южна Франция).

(no:https://www.google.bg/search?q=Lascaux+:AUROCHS&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwimsLSx1IbPAhWEuhQKHxPHDiwQ_AUIBigB&dpr=1#imgrc=W5_8kH3-ZTy-zM%3A)

**Палеолитна пещерна живопис с изображения на турове от пещерата Ласко
(южна Франция).**

(по:https://www.google.bg/search?q=Lascaux+:AUROCHS&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwimsLSx1IbPAhWEuhQKNXpNDiwQ_AUIBigB&dpr=1#imgrc=W5_8kH3-ZTy-zM%3A)

Палеолитните рисунки от Италия, Франция и Испания (Боголюбский, 1959) дават представа за екстериорните особености на тура – дълги и насочени напред рога. В контурните рисунки по стените на източните испански пещери е подчертана високата плешка. Насочеността на рогата е била променлива (напред или нагоре) при едно и също положение на главата. Това са рисунки от горен палеолит, т. е. близо до и по времето на одомашняването на тура.

Ранен холоцен

Неолит – Желязна епоха

Доста древни, най-често ранно-холоценски и отчасти горноплейстоценски, костни останки се намират и по крайбрежието на изпитняващото езеро Севан в Армения. Наред с тях са определени и останки от коне, едногърба камила (*Camelus dromedarius* Linnaeus, 1758), дребни турове (*Bos minutus* Malsburg, 1946) и др.

Находките в неолита също така не са многобройни. Най-северната е от южния бряг на ез. Ладога. Останки от т. н. южен тур (*Bos namadicus* Falconer, 1859)⁴ са намерени в южните слоеве на градището Анау (2-3 хил. пр. н. е.), южно от Ашхабад. (Соколов, 1959).

Първите писмени сведения за това животно са на повече от 2000 г. и произлизат от съседните на днешна България земи в древна Елада. Вергилий (Publius Vergilius Maro; 70-19 пр. н. е.) споменава туровете във Вергина (днешна Северна Гърция). Според Херодот (Hēródotos; 484-425 пр. н. е.) турове живеели в планините на Южна Гърция (Hanzák et al., 1965).

⁴ Днес *Bos namadicus* се разглежда като синоним на *B. primigenius*. – бел. З.Б.

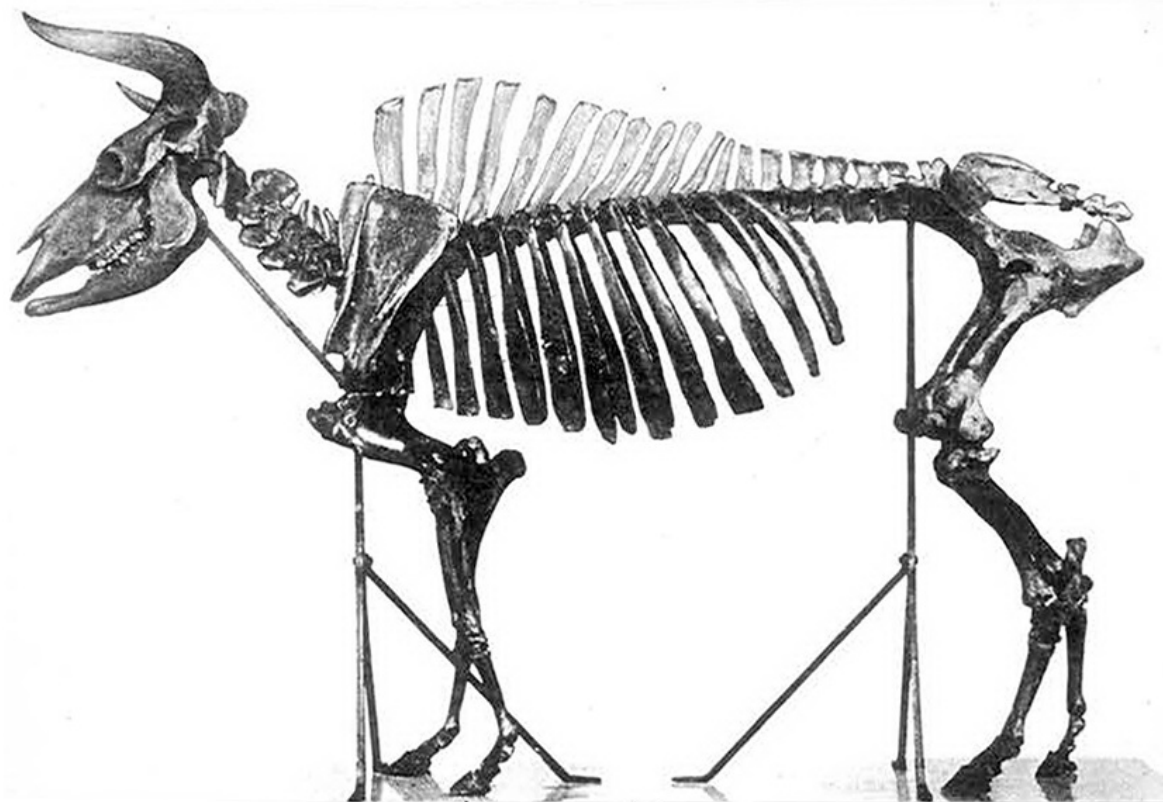
В неолита на Швеция неговите кости са по-многобройни от зубровите. И тук турът изчезнал доста рано. Възможно е някои указания за разпространението му в историческо време в Англия и Швеция да са недостоверни. В Африка, предна Азия и Югоизточна, безспорно, турът е бил широко разпространен.

От неолита са запазени по-малко изображения. Такива например са тези от долината на Нил от времето на културата Негада (3200-3060 г. пр. н. е.), т. е. протодинастичния период. Изобразените два тура имат масивно тяло и насочени напред големи рога. Същите са и на тура, нападнат от лъв според релефа на шумерска чаша от 2500 г. пр. н. е. (Ирак).

Глинени статуетки-амулетни от експозицията, изобразяващи турове от експозицията на Регионалния исторически музей във Враца (21.08.2011 г.; сн. З. Боев).

Според обобщените от Dementiev (1958) данни почти в цяла Европа, в Мала Азия, Централна Азия и Северна Африка са намерени фосилни останки от части на скелети и особено на черепи на едно голямо говедо с дълги в страни извити рога,

Почти пълен скелет на възрастен мъжки тур с холоценска възраст от торфеното блато Hammerslöv (южна Швеция) (от Von Leithner 1927, по van Vuure, 2002).

приличащо в известна степен на тези големи домашни говеда които в наше време са разпространени в Украйна и Унгария или пък на черните бикове или дългорогите говеда, които се отглеждат в Югозападна Европа, Испания, Южна Франция (в долната долина на Рона), в Корсика и другаде. Турът, въпреки своята голяма прилика с горепосочените домашни раси, е родоначалник на повечето от домашните раси.

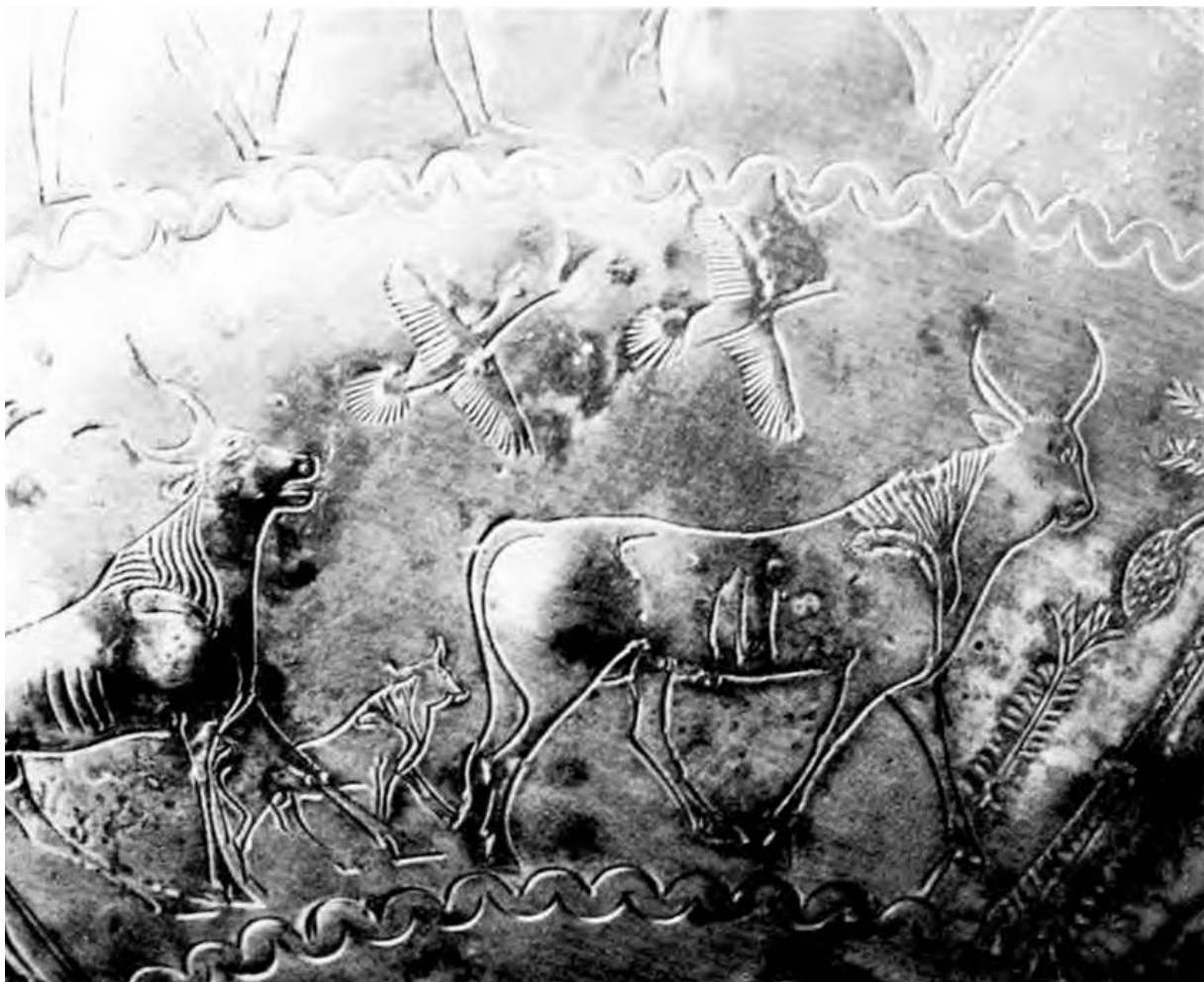
Късен холоцен

Античност

Любопитно е, но в античността на юг дивни бикове (турове) са били разпространени и в Северна Африка (Египет). Една великолепна стенна староегипетска рисунка на североафриканския тур откриваме в книгата на Jabinski (1957). Победата над тура се е вписвала както победата над врага в царските подвизи в Египет и Асировавилон. Диодор Сицилийски (Diodoros Sikeliotes 90-30 г. пр. н. е.) и Елианс (неизв.- 284 г. н. е.) ни оставили описание на дивите етиопски и либийски (т. е. африкански) дивни бикове. Те са подчертали големите им размери, голямата им бързина, ярко червената окраска на косъма им, силните им рога, които уж могли да се вдигат и спускат. От сирийски и финикийски изображения върху слонова кост от 9-8 в. пр. н. е. узнаваме, че одомашнените турове и турици все още са имали вида на своите дивни родоначалници. Това според Боголюбский (1959) се обяснява с извършвалото се през цялото 1 хилядолетие пр. н. е. допълнително одомашняване на туровете. Диодор Сицилийски изтъква, че сериозна помощ за лова оказвали едрите кучета. Митичният праотец на елините – Елин, отличавал сред биковете подивелите (бездомните) от дивите. От описанията на елинските хронисти обаче, не винаги се разбира ясно дали става дума за турове. За биволите въпросът е по-различен. Те са били добре познати и сведенията за тур не пораждаат съмнения за идентифицирането

им. Следва да отбележим, че много от тези древни сведения се отнасят за нетипични турове. Те били с друга, понякога лировидна, форма на рогата. Описаните от Елиан диви либийски бикове са или подивели бикове или диви таурини. За див бик с различна окраска се споменава и в свещената книга Заратус (Боголюбский, 1959). Вероятно Елиан е имал предвид гаура (*Bos gaurus* Smith, 1827). За индийските турове се знае малко. В разкопките на Мохенджо Даро са открити само барелефни изображения на домашното говедо.

Боголюбский (1959) изтъква, че изображенията на турове са многобройни в паметниците на изобразителното изкуство в Северна Африка (по скали и барелефи), в Азия (рисуници, барелефи и статуетки, напр. от Месопотамия и Мала Азия) и в Европа (стенна пещерна живопис, рисуници по вази и други предмети). Всички те свидетелстват за разпространението му и за неговото значение за хората от доисторическо време. Освен в рисуници и барелефи, турове са изобразявани и в миниатюрната древна пластика. В Пиренеите напр. до река Vol (в югозападна Франция) в пещерата Tuc D'audoubert са открити палеолитни праисторически рисуници с животни, но заедно с тях и най-древните глинени скулптури в света - две фигурки на турове (Н. П., 1977).

Релефни изображения на говеда (вероятно домашни) върху сребърен етруски съд от 5 в. пр. н. е. (по Namann, 1949).

Според проф. Anton Hanslian в Месопотамия дивите турове около 480 г. пр. е. били отглеждани като свещени животни. Шумерите са обозначавали различно дивите турове и домашните бикове. Оцеляло е едно описание на царски лов на тур, според което сам царят довършил с нож животното. От клинописното писмо е разчетено и "... аз взимах даже млади риму и развъждах от тях стада.". Царят Ашурбанипал (685-627 пр. н. е.) по време на своя поход "... за няколко дни уби 50 могъщи риму и 20 други взе живи в плен." (Боголюбский, 1959). Очевидно, през 1 хил. пр. н. е. в Близкия Изток, наред с дивото говедо, широко разпространено било и одомашненото. Там е ставало и кръстосване на двете форми. Дори целенасочено понякога то е било извършвано за увеличаване на ръста, силата и месността.

Според Hilzheimer (1917) турът в Египет е изчезнал по времето на фараона Тутмос III (1479-1425 пр. н. е.) или по времето на Рамзес II (1303-1213 пр. н. е.). Оредяването му е станало сравнително постепенно. Изображения на турове са запазени в гробниците на египетските фараони от началото на 1 хил. пр. н. е. В библейско време турът е населявал и Сирия. Изображенията върху разнообразни паметници на изкуството от Асирия и Вавилон подкрепят предположението за широкото му разпространение. В библейските предания турът е споменаван с имената "риму" или "реем". Диви бикове се споменават в древноиндийската и китайската литература, но не е изключено подобни сведения там да се отнасят и за други бовиди като напр. яка (*Bos mutus* Przewalski, 1883) или гаура. До по-късно турът е оцелял в Месопотамия. Около 1000 г. пр. н. е. там все още са го наричали "риму" (откъдето е производното му библейско име "реем"). (На семитски наричали тура "рему", а на еврейски – "реем").

Омир не споменава за тура. Турът не е споменат и от Аристотел (1996) в неговата "История на животните", но от средата на 2 хил. пр. н. е. са познати прекрасните рисунки за лов на турове върху чаша от гробницата Вафио при Амикъл на Пелопонес, отнасящи се към микенско време.

Останалите разкази на класическите писатели за дивите бикове не са многобройни и сведенията които ни съобщават са непълни и откъслечни. Повечето от тях, особено Херодот, Аристотел (Aristotélēs; 384-322 пр. н. е.) и Павзаний (Pausanias; 110-180), не познават освен един вид диво говедо. Тази непълнота на сведенията се дължи вероятно на две причини: В Гърция и в Рим интересът към естествените науки, и особено от зоологичните познания, е бил сравнително слаб. Знанията за тези животни, включително и за разпространението им, останали твърде ограничени. Твърде вероятно е в далечните времена дивите говеда (туровете) да са обитавали и Египет. Върху паметници от древното египетско царство се присъстват образи на дългогоги ръждиви и със белезникав кръст (пояс) бикове.

Якове (*Bos mutus*) в Софийския зоопарк, 29.05.2011 г. (сн. З. Боев).

Изображения на турове върху чашата от Вафио (Пелопонес, Гърция).

(no:https://www.google.bg/search?q=%D1%87%D0%B0%D1%88%D0%B0+%D0%B2%D0%B0%D1%84%D0%B8%D0%BE&biw=1920&bih=888&tbm=isch&imgil=PYdMsa671iYIqM%253A%253Bo3ELfKPsTyhFyM%253Bh ttp%25253A%25252F%25252Faldanov.livejournal.com%25252F599021.html%25253Fthread%2525253D4388077&source=iu&pf=m&fir=PYdMsa671iYIqM%253A%252Co3ELfKPsTyhFyM%252C_&usg=_9MA0aewyQOggktYgc1aLk44LHMq%3D&dpr=1&ved=0ahUKEwiw8rySp_3OAhUBvhQKHeKAB_cQyjciQA&ei=kQ7QV_DILIH8UuKBnrgP#imgdii=PYdMsa671iYIqM%3A%3BPYdMsa671iYIqM%3A%3BGTyKgb-PeSIUGM%3A&imgrc=PYdMsa671iYIqM%3A)

Изображението на другия бик от чашата от Вафио (по Наманн, 1949).

Плиний Стари дава сведения за разпространението на турове в Скития в 1 в. пр. н. е., т. е. на юг от руската равнина.

Многобройните източници на древните писатели говорят за едно широко разпространение на тура в Европа.

Ние намираме в Плиний Стари в неговата „Естествена история“ (Боднарский, 1953) прецизни сведения за европейските диви говеда (т. е. за дивото говедо и зубъра): първия нарича „урус“, а втория „боназус“. Сенека и другите римски автори също свидетелстват за това. Петров (1964) цитира Lehmann (1949), според когото Сенека наричал тура дивото говедо с „много дългите рога“ [59]. Цезар удостоверява също, че ловът на диви бикове от древните германски народи се е смятал за най-почетен. Това се разбира, тъй като се отнасяло за едно могъщо и бързо животно, което е трябвало да се победи само с примитивни оръжия - копия и мечове. Според Jennison (1937) по времето на Галските войни „... Херцинският лес тогава заемал почти цяла днешна Германия и район на изток от нея. В Италия тогава турове е нямало и те се внасяли за римските арени от другаде“. В Херцинските гори турът бил известен като „ugus“. Според Цезар турът имал изглед на говедо с ръст малко по-малък от слон (трябва да се счита, че дивечът на древните е бил дребен), с голяма сила и бърз бяг. Писателите от първите векове на н. е. пишат и за ловуването на турове от галите, които били пристрастени към този лов, а също и за наличите на турове в Пиренеите.

Известни са и две римски статуетки, едната от които е на зубър, а другата - на тур. Сцена с лов на диви бикове има на барелефите в Помпей, а също и изображения на римска мозайка. Всичко това доказва, че турът през 2-ро и 1-во хил. пр. н. е. е бил разпространен из Южна Европа.

Турът е изчезнал постепенно. Според Боголюбский (1940) отначало той навярно е бил избит и се е смесил с говедата от Азия и Южна Европа. Огромната негова област на разпространение се стеснявала с ръста на културата и с придвижването ѝ от юг на север. Вече в I хил. н. е. за южните южните турове няма сведения.

Средновековие

Сведения за късно-средновековното разпространение на тура са много прецизни, особено тези от австрийския дипломат барон Sigismund von Herbertstein (1486-1566), посланик на германския император Maximilian I в Московия (Русия) по времето на Иван Грозний (1533-1584) и в Полша. В неговото забележително произведение Herbertstein (1549) се намират съпоставени образи на "бизон" и на "урус", макар, че тази картина е посредствена.

За тура във Вогезките гори, възможно и във Вогезките Алпи, а също и за тура в Майнцската провинция във Франция (5 в.) има литературни сведения. От 6 в. изглежда, че тогава тези животни са били редки тъй като право за лов имали само кралете. Виновните за незаконно убиване на тур били екзекутирани. През 5 в. турът все още, макар и рядък, е бил разпространен и във Вогезите във Франция.

Законите на алеманите (западногермански племена, населявали земите между реките Рейн и Майн) от 6-7 в. също споменават "урусите". Има данни че през 6 в. в горите на Ардените се е ловувало на диви говеда, оприличавани на домашни биволи. През 16 в. турът се среща само в Полша, но там бил разпространени зубърът (Gesner, 1511). Писмени сведения документират присъствието на тура в Полша е още в 1240 г.

От Средновековието ареалът на тура започва бързо да се съкращава и оттегля на североизток. Пруският историк Lucas (Lukas) David (1503-1583) съобщава, че в 1240 г. херцогът на Brunswick-Lüneburg (дн. в Долна Саксония, Германия) - Otto I (1204 - 1252) подарил на един монах див бик и зубър. Kraemer (1925) пише, че княз Vratislav⁵ към 1364 г. убил в Померания зубър "който бил по-голям отколкото див бик", т. е. все още турът по тези места е бил разпространен и популярен (Брэм, 1893). Матвей фон Михов отбелязва, че в Литовските гори се въдят зубри и диви бикове, които местните наричат "турове" или "юмброни". Erasmus Stella (1460-1521) пък изтъква, че (в началото на 15 в.) зубърът се среща по-рядко отколкото тура.

Ето някои издирени от Соколов (1959) датирани сведения за някогашното разпространение на тура в Западна и Централна Европа: В 9 в. Карл Велики (Charlemagne, 742-814) устроил за знатни гости лов на турове около Aix-la-Chapelle (дн. Aachen, Германия). По сведения на Exgramm монасите от манастира „St. Gallen“ в Швейцария в 11 в. споменават, че са опитвали месото му. В германския средновековен епос "Песен за нибедунгите" (ок. 1200 г.) се споменава, че в гората край гр. Worms (дн. в провинция Rheinland-Pfalz, западна Германия) Siegfried в последния си, губелен за него лов, между другия дивеч убил 4 тура и 1 зубър. Любопитно е, че тези два вида диви горски бикове са споменати със същите имена, които преди повече от 1000 години са им дали и римляните.: "Dar nach schluch er schiere einem Wisent und einem Elch Starcher Ure vier, und einem grimmen Schleich."

Около 1070 г. Adamus Bremensis (?1050-?1085), описвайки Норвегия, потвърждава съществуването на тура, наред с зубъра, в горите на Сканес. Pierre

⁵ В историята на Чехия има трима князе с това име, но и тримата са живели преди 1364 г. – бел. З. Б.

Guillaume споменава за случай с тур в описанието на чудото на Св. Егидий (Св. Идзи: St. Gilles) по време на лов на Щетинския бряг. Двеста години по-късно полският историк Jan Długosz (1415-1480) също го споменава и описва неговите приключения с тура.

В 13 в. (1270 г.) римо-католическият писател Thomas Cantimpratensis (1201-1272) пише че в Чехия се намират зубри и друг род диви волове които поляците наричат “туронес” (Cantimpratensis, 2001). Епископът на Прусия Christian (1180-1245) споменава също така за туровете, живеещи в района на Мазурските езера по това време (на кръстоносните походи).

В 13 в. и дори до средата на 14 в. в Германия е имало турове. Според съобщение на Lucas David, херцогът на Brunswick-Lüneburg подарил на братята си турове и зубри. В 1364 г. в б. германска провинция Hinterpommern (дн. в Województwo Zachodniopomorskie, Полша) бил убит зубър, който “бил по-голям и от тур” (Mertens, 1906). От записките в счетоводната книга на Мариенбургския орден се вижда, че между 1399 и 1409 г. все още постъпвали диви бикове (турове).

По това време туровете били много редки, но все още се срещали в Източна Прусия, около Кьонингсберг и в Литва, херцогът Виттовит на която, подарил в 1409 г. на гротсмайстора на ордена 4 млади тура (по данни на Nehring, 1890). Вероятно тогава в останалите райони на Германия, и въобще в Западна Европа, туровете са били изчезнали. От тогава насам, постепенно дори и названието на тура се изтрило в паметта на хората и по-късно то започнало погрешка да се използва и за зубъра. Изглежда, че не по-късно от средата на 16 в. турът изчезнал и от Прусия.

Полша останала последното убежище на тура, където той просъществувал в полупитомно състояние до началото на 17 в. Основна област била западната част на Полша, историческата област Мазовия (Mazowsze), разположена покрай реките Висла, Западен Буг и Нарева. Всички известни източници потвърждават, че и тук те били много редки. В 1298 г. херцогът на Мазовия - Bolesław Jerzy II Mazowiecki, забранил лова на турове. По-късно забраните били потвърдени от херцог Zimowicz (1359 г.) и полския крал Władysław III Warneńczyk (1424-1444). За ценността и редкостта на туровете като дивеч говори факта, че последният разрешавал във владенията на херцогинята на Вишгород да се ловува на всички животни, освен на турове.

Обобщавайки събраните от Соколов (1959) сведения, можем да заключим, че турът вероятно никъде не е бил многочислен. Това се потвърждава и от повсеместно намираните, но навсякъде немногобройни, субфосилни негови останки. Също така, в сравнение със зубъра, турът е бил изобразяван значително по-често в древното и средновековното изкуство (Соколов, 1959).

Последните сведения за оцелели екземпляри във Франция са от времето на управлението на крал Филип II (Philippe II Auguste; 1165-1223). В земите, северно от Алпите, туровете са се запазили до по-късно и в 13 в. все още се срещали в Западна, Средна и част от Северна Европа. Във Франция последните турове били убити през 13 в. Към 1400 г. в диво състояние турът се е срещал все още в Прусия. В 1563 г. Gratiani е видял “бизони” и “уруси” в ловния парк на Königsberg (дн. Калининград, западна Русия). Там, в зверилницата видял диви бикове и зубри, а също и домашни разновидности на една порода (Gratiani, 1669). Има указания, че в Литва зубрите са били по-малобройни от “урусите”. В Прусия той опитал месо от телета на диви бикове. Запазени са и няколко средновековни рисунки от 1596 г., показващи на едната бягащ, ранен с пика тур, на другата - как тур хвърля с рогата си човек с броня (рицар), а на третата – тур, преследван от кучета.

В Мала Азия, средиземноморските страни, вкл. континентална Гърция и Крит, Кипър, както и в Иран са се запазили и до днес високохудожествени образци на древното изкуство от пред-феодалната епоха. Запазени са и не малко древноегипетски изображения. Явно е, че тогава туровете са били предмет на лов, а понякога - и на допълнително одомашняване

Многобройните топонимни свидетелства (вж. по-нататък) потвърждават, че турът до късното средновековие е бил разпространен все още в Литва, Волиния (в северозападна Украйна) и Приднепровието, както и на север и на изток до Сибир и степите край Дон. Десетки са селищата и урочищата с име "Турово" из тези земи. В Западен Сибир по бреговете на р. Тура бил намерен череп на тур. Във всички тези райони, обаче са запазени изключително оскъдни документални данни за съществуването на тура в историческо време.

Вероятно на някои места в Германия турът се е запазил и до по-късно. През 15 в. абатът Rumpfer от Fortbach (дн. в Хесен, Германия) претендирал в спор, че туровете обитават гората на Neuenburg (в Горна Бавария, дн. в Baden-Württemberg). След времето на Herbertstein (средата на 15 в.) за турове в Русия повече не се съобщава. "Дивите говеда, пише той, се срещат само в Мазовия, съседна област на Литуания (дн. Литва – б. а.), наричат ги тур докато при германците те се наричат урокс, тъй като бидейки истински диви горски говеда, те се различават от домашните говеда, по факта че те са съвсем черни, имайки само една белезникава ивица надлъж по гърба. Те не са многобройни и има села и общини, които са натоварени да следят за надзора им и да се грижат за урусите, намирайки се в оградени места в гората и в специални менажерии. Урусите се кръстосват с домашните крави, но възрастните уруси не понасят хибридни крави; поколението на тези хибриди се състои от мъртвородени".

Древните документи позволяват да се установи, че през втората половина на 16 в. в Полша турът е станал още по-рядък, отколкото по времето на Herbertstein. Той не се е запазил другаде, освен в гората Ярктровка, на 55 km западно от Варшава. "Тази малка гора принадлежеше на полската корона и беше около 20 km дълга и 14 km широка. Поддържаше се един специален регистър на урусите които бяха там запазени. Въпреки грижите и добрата охрана, техният брой постоянно намаляваше и пред прага на 17 в., в 1599 г., останаха само 24 и в 1627 г. е умряла последната женска урус. Съкращаването на броя на урусите в Полша би следвало да е започнало много по-напред, тъй като бяха предприели да ги пазят там още в 11 век. Ето защо урусите бяха изчезнали.". Тази турица, според Lukaszewicz (1958) умряла на почтена възраст от 30 години.

Herbertstein (1549) дава описание на туровете по време на тяхното изчезване – края на 16 в. Част от неговото описание е на латински, а друга част - на руски (Боголюбский, 1959). По това време туровете живеели в гората, принудени от хората. "... Дивия бик, урус, живее само в Мазовия, земя съседна на Литовската, и от тамошните жители се нарича тур. Ние, германците, го наричаме само урокс. Това са истински горски бикове, с нищо не отличаващи се от домашните бикове, освен с това, че те всички са черни и имат по целия си гръб белезникава препаска подобно на линия. Това животно го няма много. Има някои села и окръзи, на които е поръчано (наредено) да гледат и да следят за него и да го пазят, не другояче, освен в загони и горски зверилници. Туровете се смесват с домашните крави, но не без нищо да се случи, тъй като безчестните не се допускат от другите турове в своето стадо, а телетата произлизащи от такова кръстосване не са жизнени.

Друг източник сочи, че последните диви турове оцелели в Якторовските и Вискидските първични гори – пущите, но и там стадата бързо оредявали. Приведените

сведения от списание „Полски ловец“, показват, че в 1562 г. в Полша са били останали само 38 екз., а в 1564 г. те били вече само 8. Опитът за преброяване на останалите диви турове в горите по разпореждане на полския крал установили едва 3 тура (Н., 1973).

Изображение на тур от Herbertstein (1549) (по Богданов, 1913).

Hainard (1949) разглежда много въпроси, свързани с тура, неговото разпространение, биология и изчезване. Немските му имена са Ауерох, Урох, а на полски – тур. Според него първобитните ловци в Европа са ловували на два вида горски бикове – тура и зубъра. Впоследствие настъпило значително примесване на белезите и загубата на генетичната чистота на тура чрез кръстосването му с някои повече или по малко вече одомашнени форми като *B. brachyceros* и *B. longifrons*. Кръстоски е имало и дори със зубъра (*B. bonasus*), впоследствие също често назовавани с името ауерокс.

При Мерovingите туровете били така редки във вътрешността на Франция, че техният лов от времето на Leuthwig Clovis (с. 466–511) – първият крал на франките, бил запазен като изключителна привилегия за краля. Тогава туровете все още били изобилни в горските масиви на Vogezите. Голям брой пазачи пазели този дивеч като най-ценно богатство. „Добрият крал Гунтран“ веднъж открил станките на един тур, убит от браконери и направил строго разследване на случая, което завършило с осъждането на неговия камергер (шамберлан). След една съдебна битка между пазача и внука на осъдения, в която и двамата противници били осъдени, пазачът бил осъден на смърт, за което по-късно кралят съжалявал (Тази случка е приведена според сведенията на Ch. Jerard, макар че д-р Jan Jabinski смята, че се е отнасяла за зубър, а не за тур.).

Карл Велики, Louis le Débonnaire (крал на Аквитания, 778-840), Лотер (Lothair I, 795-855) – император на Свещената Римска империя и други управници през лятото отивали за целия сезон да риболовстват и ловуват на едър дивеч във Вогезите. Вогезските турове са били любимия им трофей. Прекомерният лов и масовата сеч в горите довели до “обезтуряването” на тази област още през 12 в.

Не се знае точната дата за изчезването на тура в Германия. Herbertstein (1549) твърди, че в 14 в. туровете се срещали единствено в Полша. Полският картограф и историк Marcin Kromer (1512-1589) в своята история на Полша, споделя този възглед. Според него в 16 в. туровете не се срещали другаде, освен в Мазовия (т. е. Полша). Френският историк Jacques Auguste de Thou (1553-1617) в своите трудове за Мазовия пише, че единствено тази страна отглежда в горите си черни говеда, наречени “урус”.

По времето на киевския княз Владимир Мономах (1053-1125) турът все още се е срещал в района на Днепър. Като следствие неговото изчезване там, трябва да се разглежда и изчезването му в Германия вероятно към 14-15 в. В Киевска Рус турът едва ли е бил по-чест, тъй като в легендата за Соловей Будимирович (от 18 в.) “урус”-ът е наречен вече “чуждестранен (задморски) и литовски дивеч”: “Този Соловей имаше един кораб, който отпред и отзад беше като звяр, отстрани като тур, като тур задморски, този тур литуански.”

Според Herbertstein (1549) е възможно дивите говеда да не са били добре познати – „изглежда, че не различаваха съвсем ясно туровете от европейските бизони“.

Друг и изпълнен с празнини е и въпросът за ранното одомашняване на ауроха. Не се знае дори, дали туровете от 14 и 17 в. са били действително диви или си били вторично подивели. Вторичното подивяване е явление добре известно при много одомашнени форми. Затова и отношението към говедата, обитаващи след 13 в. в парковете на Великобритания остават разнопосочни, въпреки че Rüttimeyer (1867) смята, че тези говеда са преките наследници на дивите турове. Възможно е обаче, те да произлизат от домашното говедо и да са станали вторично диви, напр. да произлизат от свещените говеда на древните келти. По-правилно би било говедата, обитаващи парковете на Великобритания да се разглеждат като разнотипни.

Единственият извод, който може да се направи от изложените факти, е че в Източна Европа, освен европейския бизон - зубъра, до началото на 17 в. е съществувало и друго диво говедо, което до последно е оцеляло в Литва. През 16 в. “Някога се е ловувало на тях във Forêt-Noire (т. е. в дн. Schwarzwald в югозападна Германия - б. а.). Понастоящем те не се намират, освен в страната Мазовия, на пет мили от Варшава, край Сокажовам и до Косками, в гъстите гори. Някои съобщават че има също аурокси в гъстите гори които отделят Франция от Испания (Gesner, 1511). От края на 13 – нач. на 14 в. са запазени три записки, съдържащи сведения за оредяването на туровете в Полша. Най-интересната е на мазовския княз Болеслав (Bolesław II Mazowiecki; 1253(8) - 1313) от 1288 г., където се споменава за неговото разпореждане да му уловят от биковете, наричани турове. Другите две са от 1359 г. на мазовецкия княз Земовит Bolesław I Mazowiecki (Siemowit (Ziemowit) I, 1215-1262) и от 1422 г. на полския историк и географ Ян Длугош (Jan Długosz, 1415-1480), представляваща хроника за крал Władysław III Warneńczyk. В инвентара на Вавелското кралско съкровище от Двореца Вавел (Wawel) в Краков от 1475 г. са записани два рога от тур, общити със сребро. Не би било далеч от истината, ако приемем, че през 14-15 в. с изключение на Молдавия, Полша и западните части от Европейска Русия, в останалата част от Европа турът вече е бил изчезнал напълно. От всички тези райони за него отдавна вече липсват сведения. Фактически турът от мазовските гори се е намирал под специална охрана на кралската власт, подобно на беловежките зубри, които били пазени като “реликти”. Изглежда напълно правдоподобно, че в природата на

Полша турът изчезнал доста преди 1627 г. Възможно е в повечето части от страната турът да е изчезнал 100, 200 и дори 300 години по-рано.

Според Neumanowski (1983) именно предприетите неудачни мерки за опазването на последните турове накрая, са станали причина за неговото бързо и безвъзвратно изчезване. Полските крале са били наясно, че турът ще изчезне и са предприели опити за запазването му. Полагали грижи за подпомагане на изхранването на животните през зимата без обаче да са взели мерки за размножаването им. Пренебрегвана била и необходимостта от спокойствие и хигиена на животните в приютите. Това предредило съдбата и на последните оцелели индивиди.

Турът заема централно място в съвременния държавен герб на република Молдова, където присъства чрез стилизирано фронтално изображение на главата му.

(по:https://www.google.bg/search?q=moldova+state+coat+of+arm&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbn=i sch&sa=X&ved=0ahUKEwiY2v_q9ITPAhUCuRQKHVmKASAO_AUIBigB#imgrc=dMavItqzRV5FCM%3A)

По подобен начин турът присъства и в герба на днешната молдовска армия.

(по:https://en.wikipedia.org/wiki/Coat_of_arms_of_Moldova#/media/File:Coat_of_arms_of_Moldavian_Democratic_Republic.svg)

Очевидно, през 14 и 15 в. турът вече е бил изчезнал напълно, с изключение на Молдавия, Полша и вероятно Белорусия. В другите части от Европа това изчезване личи и от споменаванията в различни запазени източници. Единствено турът в мазовските гори се е намирал под специална защита на кралската власт, подобно на беловежките зубри, които вече осъзнато разглеждали като “реликти”.

Други сведения сочат, че докъм 1500 г. турът обитавал и горите на Полша като диво животно. Там, а също и в Швеция, Бавария, Източна Прусия и Русия, според Hanzák et al. (1965) турът доживял до 15 и не по-късно от началото на 16 в. В 1416 г. полският Władysław II Jagiełło (1362-1434) изпратил на княз Зигмунд като дар три тура. През 16 в. на север турът бил разпространен до Литва (Цонев, 1910). Там на свобода в природата, както и в Мазура в полските земи, съседни на Литва просъществувал до 30-те години на 16 в.

В началото на 16 в. туровете останали в твърде малък брой изглежда само в Якторовската (Видкитска) гора, разположена на 55-60 km югозападно от Варшава между селата Вискитка и Мищезов, на север от Сухачево. От запазени стари архиви, издирени от Lukaszewicz (1958) научаваме, че в изчезналия днес лес при Сухачево, където е било гора “... в тази пуца има дървета разни и големи.., има големи борове, дъбове много големи, ясен, габър, клен, бряст, елша, бреза и други обикновени дървета. Има ясен.. Има в тази пуца също така и не малко барты (хралупи за диви пчели – б. а.)”.

Тук на площ около 200 km² животните се намирали в полусвободно състояние и под охрана. Полският крал Zygmunt III Waza (1566-1632) издал закъснял указ за запазване на местообитанието на туровете, които вече били едва няколко десетки (Harper, 1945). Селяните от с. Якторовка били освободени от данъци и други задължения, но трябвало да приготвят за туровете сено и всичко друго, а също и да ги подхранват зимно време. Специални егери според Jagoski (1839) е трябвало да водят наблюдения за животните като да не допускат тяхното разпръскване, а избягалите да ги връщат обратно в зоната. В техните задължения изглежда е било отстрелването на екземпляри, които се кръстосвали с домашните говеда. Но това не помогнало.

Във втората половина на 16 в. туровете от резерватната гора Якторова продължавали да намаляват. Според Lukaszewicz (1952) (цит. по Соколов, 1959) в суровата зима на 1557 г. много от якторовските турове измрели от студа. Според него презимували само 24 животни. Причината за масовата им гибел там, той виждал в сеченето на гората и в пасенето на домашни говеда и свине през есента. Така настъпила конкуренция за жълдите – важен ресурс за презимуването на горските гиганти. Вероятно лошата охрана, безпокоенето от честите ловни свити и болестите, са съкратили числеността им.

Любопитно е, че този автор споменава, че едно описание с изображения на тура и зубъра от Краков е било изпратено до Ulisse Aldrovandi (1522-1605) в Болоня, но за съжаление те не са достигнали до нас (Lukaszewicz, 1952, 1958). На една дърворезба от 16 в. е изобразен зубър (Gloger, 1900-1903), но с погрешен надпис “тур”.

Виноградов (1950) пише, че до 17 в. на Украйна и Полша се е срещал първобитния бик (*B. primigenius*). По мнението на Браунер (1923), изучавал историческите данни за тура, това животно първоначално е било степно и впоследствие в резултат на преследването на човека е било изтласкано към в горите и лесостепни местообитания.

Турът е бил добре известен на славяните, литовците и други народи, живели на територията на днешна Белорусия и съседните ѝ земи. В песните и сказанията на киевския княз Владимир Святославич (неизв. - 1015) се споменава за това, че славните витязи са пиели сладък мед и зелено вино в тури рог.

Едно точно сведение за присъствието и лова на турове в поречието на Днепър в началото на 12 в. се съдържа в известния сборник "Поучения" на Вл. Мономах. Описвайки лова, той разказва, че при Чернигов два тура го хвърлили с рогата си от коня. Намират се също и непреки сведения за присъствието на тура в началото на 13 в. в хрониката на Ипатиев (под рубриката от 1201 г. принц Роман Галицки е сравняван по своята храброст с тура; под тази на 1205 г. се споменават места във Волиния, на които наименованията произлизат от думата "тур" - гр. Турийск и река Турия (!). Народната епопея, наречена "Сказание за княз Игор", както и други подобни, съдържат много споменавания за тура. Това животно изглежда е било персонифицирало храбростта и например в сказание за княз Игор княз Всеволод е наречен "буй тур" (т. е. буен тур), с което се подчертава неговата храброст. Тези сказания предоставят, макар и косвени (предположителни) сведения за присъствието, качествата и нравите на тура в средновековна Русия.

Притчата за Вл. Мономах (12 в.) сочи, че турът се е срещал и в Черниговските пущи (степи) в Украйна (Сержанин, 1955). В този район (край Черна могила при Чернигов) археолозите са открили сребърни "турови" рогове. При разкопки в околностите на Киев многократно са намирани кости от кулан (*Equus hemionus kulan Groves and Mazák, 1967*), зубър, тур, лос (*Alces alces (Linnaeus, 1758)*) и др. (Кожамкулова, 1981; Мавродин, 1948). Многобройните и интересни сведения на византийския хронист Козма Индикоплевт (6 в.) за хипотетичното животно "туре огос" и за "дивия вол" в различни земи, за съжаление са неточно датирани.

Полският историк и географ Матвей Меховский (Maciej Miechowita, 1457-1523) в споменава за горски бикове в просторните гори на Московията и Литва през 1517 г. (Miechowita, 1517). Пидопличко (1951) е погрешно е сметнал домашните говеда за диви турове в северна Украйна от началото на 17 в. Днес е ясно, че това не е вярно. При разкопките на Новгород за слой от 13-14-15 в. Цалкин определя 2 турови рога. Според летопис от 15 в. архиепископ Новгородски Геннадий (1410-1505) подарил на псковските жители обкован в злато туров рог. Останки са намерени и при разкопките на градището при Вышгород в слоеве от 11-13 в. (Соколов, 1959). Така, че в Украйна и югозападната част на Русия вероятно последните турове са измрели в края на 15 - началото на 16 в. Макар, че са изчезнали много отдавна, туровете са оставили напомняне за себе си в древноруските източници и в устното творчество на руския народ, запомнени като "гнедого тура" и неговите "крутые бока" и "рога острые".

Има изобилни сведения, че през 12-13 в. турове са се срещали в земите на Унгария, Англия и Швеция, но ловът на тях е бил за царете (т. е. царска привилегия). Веднъж Карл Велики устроил лов за арабските посланици на ауерокси (турове, но те се уплашили и побягнали. Карл Велики настигнал един и го ударил за тила, но свирепото животно му наранило краката. В епоса на много европейски народи се е запазило предания за могъщи и рогати храбри животни, свързани със Св. Георги. Една такава е легендата за Добриня Никитич (10-11 в.) – турът, който избавя кравите. Турът живеел в чисто поле и в тъмен лес (отражение на ?екологичните му особености). "Избирай там мочурна трева и с тревата пий блатна вода... . "Идвай към мене с чрни калища,". Следователно обичали места "ржавие" (т. е. мочурливи) с блатни трева и "тъмен лес". От рева му се изплашили 300 коня Затова за храброст по онова време се давали епитетите "буй тур", "яр тур" и др.

Според Завадовский (1956) турът в Русия е известен от стари времена. За това свидетелстват много паметници на древността и средновековието, като напр. Ипатиевската летопис, "Слово о полку Игореву", за Добриня Никитич и др., в които се споменават за достойнствата на тура (а също и на благородния елен – б. а.).

В същото време от византийски източници знаем, че в Русия в 12 в. съществувал и термина “зубър” (гърците го произнасяли “зумпр”). Така напр. в летописите се говори, че галицкия княз Ярослав Осмомысл (1130-1187) в 1154 г. устроил за византийския царски син Андроник Комнин (1118-1143) лов на турове, а византийския източник говори, че царският син ловувал на “зумпри”. Изглежда, че в тези времена в Киевска Рус турът е бил вече изчезнал, а името му е било прехвърлено върху зубъра. Не може да не се отбележи, че по десния бряг на Днепър в Украйна до неотдавна за големите сиви бикове, явяващи се далечни потомци на тура, са далечни стари народни спомени, са казвали: “погнав турів” и “треба напувати турів”. В 1936 г. костни останки от тур са намерени до с. Чаусово (Одеска обл.), при с. Березани (Киевска обл.) и др. (Мавродинов, 1959). В България вероятно зубърът (лесостепната му форма) просъществувал докъм 11 в. (Спасов, Илиев, 1986).

Най-дълго турът се е запазил из обширните гори в Полша, но в първата половина на 16 в. той изчезва окончателно и от там. Още в 13-14 в. ловът на турове бил позволен само за крале и князе. В 1422 г. крал Ягело отишъл във Вискицката пуца за горски лов, който лов тогава поляците наричали “турове” (Jabinski, 1957).

Още Blaise de Vigenère (1573) обърнал внимание на това, че понякога бъркат тура със зубъра. Той пише, че “Урус”, понякога от местните хора наричан и “тур” е всъщност порода див бик, но той е несравнено по-голям от домашния... Цялата му козина е черна и само надлъж по гърба има белезникава препаска... По нататък той отбелязва, че в отличие от неподаващия се на опитомяване “зубър”, туровете охотно се кръстосват с домашните говеда, но не допускат хибридите в своето стадо. Още тогава, в 16 в., туровете измирали. По негови сведения те се въдили само тук-там в девствените гори и жителите на околните села били задължени да ги пазят. Пуците, където туровете обитавали, били обградени с дървени огради. В крайна сметка не след много турът измрял. Неговият външен облик постепенно бил забравен, но името му преминало на друго животно – кавказския тур⁶ (*Capra caucasica*) (Мавродинов, 1959).

Всички сведения на древноруските летописци и тези от многобройните сказания според издирванията на проф. Мавродинов (1959) се отнасят еднозначно за *V. primigenius*.

4. Разпространение и изчезване на тура на Балканския полуостров и в България

Археозоологическите свидетелства за широкото разпространение на тура в нашите земи през палеолита, енеолита, бронзовата епоха и през римско време са многобройни. Те напълно изключват някои недоказани твърдения, че турът е дошъл на Балканите от северозапад. В подкрепа на автохтонния му произход на Балканите са и най-ранните исторически сведения за лов на турове, оставени ни още от траките, които са първите културни народи-заселници у нас. Не трябва, обаче да се изключва напълно югоизточния път на разселването му - от Ориента през Балканския полуостров към Южна и Източна Европа. Намерените (през 1950-те г.) рисунки на първобитни ловци край Цариград потвърждават още веднъж, че турът е бил обикновен дивеч в този югоизточен край на Европа.

Spassov (1992) обобщава, че както турът, така и зубърът са съществували съвместно в Европа още от края на плейстоцена. Според него и двата вида са горско-степни обитатели, но конкуренцията помежду им се е намалила чрез разделянето на

⁶ В Кавказ са разпространени 2 вида от род *Capra*, наричани турове (козли или козирози) – западнокавказкият (кубански) (*C. caucasica*) и източнокавказкият (дагестански) (*C. cylindricornis*) – бел. З. Б.

екологичните им ниши. Зубърът се адаптирал по-добре към горските местообитания, а турът – към равнинните и по-открити ландшафти със сравнително по-топъл климат. Затова той допуска, че вероятно турът е бил и с по-южен произход. Това съвпада с гореизложеното предположение за „югоизточния път“ на разселването му в Европа.

Как се е разпространил у нас турът? Макар и да е трудно да се отговори с пълна сигурност на този въпрос, според Петков (1931 в) е най-правдоподобно да се приеме, че той е дошъл от Карпатите. Това диво говедо се е появило в Европа в началото на плейстоцена, а отечеството му е Азия (Мала Азия, Предна Азия). Затварянето на Босфора чрез издигането на сушата създадо естествен мост, по който дивото говедо проникнало от Мала Азия в Европа. Проникнал в Европа, турът през плейстоцена не е можел да премине и между Черно и тогавашното Арало-Каспийско море, защото се е натъкнал на силно заледените кавказки планини, преграждащи пътя му на изток. Интересна е етимологията на самото название “Босфор”, което произлиза от гръцкото “бос” - бик и “порос” - проход. Названието на пролива е свързано с мита за красавицата Йо, жрицата на Хера. Йо, бидейки превърната от Херой поради ревност в крава, е преминала в Европа от тук от Азия от тук (Боднарский, 1958). Петков (1931 а) сочи, че най-старите следи от тура в България са от ранния плейстоцен.

Според нас обаче, кавказските ледници не са били сериозна преграда за разселването на вида на североизток. За ограниченото им разпространение през вюрм споменава и Пидопличко (1951). Все пак, по-правдоподобно изглежда проникването на тура на север да е станало по-наизток, между Арало-Каспийското море и Урал. Тогава е била заледена почти цяла северна и средна Европа, а непокрита с лед е останала една сравнително тясна зона откъм западните брегове на Арало-Каспийското море. От там турът и е навлязъл в Украйна, южните предели на която не са били заледени. Намерените в Украйна турови остатъци от това време потвърждават това наше мнение. От Украйна турът е достигнал до Карпатите и те станали новото негово отечество, европейското му родно огнище откъдето, като от един изходен център той после се е разпространил по цяла Европа. Поради благоприятните условия на Карпатските планини, турът е можел да просъществува в тях (т. е. в Карпатите – б. а.) до преди 200-300 години. От Карпатите той се е разпространил в няколко направления, чрез планинските вериги, с които те имат пряка връзка.

В европейската част на Русия според Пидопличко (1954) турът обитавал основно торфените ландшафти, които се образували прев втората половина на холоцена на мястото на ливадите и блатата, особено в поречието на р. Днепър и притоците ѝ.

Разселването на тура е ставало по крайречните гори, а не само из лесостепта. У нас то се е извършвало предимно покрай реките. Постепенно с разрастването на земеделieto горите са били изсичани, отначало в низините, а по-късно и в предпланините. Влажните ливади се усвоявали най-напред и тяхното предназначение вече било да изхранят колкото е възможно повече от бързо увеличаващите се стада от домашни говеда. Създала се силна конкуренция за местообитания между дивото и домашното говедо, подпомагано от човека. Ландшафтите в България не са така обширни, че да позволят незабелязаното от човека придвижване на стадата от турове до безопасни убежища. Така постепенно, още в неолита в голяма степен е била предрешена съдбата на тура.

Според Петков (1931 в) пътищата на разпространението на тура в Европа са следните: (1) Украйна – Полша – бивша Чехословакия - Германия и (2) Австрия - Швейцария – Франция – Италия; (3) Унгария - Босна и Херцеговина – Гърция; (4) Румъния – България. Не сме напълно съгласни с такъв “план” на разселването му. Изпусната е основна и много съществена подробност в биологията му. Както всички копитни и турът е можел да плува. Нещо повече, всички бикове и днес обитават

области в съседство с реки и те дори обичат да навлизат в реките. Сезонните миграции на бизонските (*Bison bison*) стада в Северна Америка не са се спирали от изпречилите им се на пътя реки. Същото е и със северните елени (*Rangifer tarandus*) и много други копитни.

В плейстоценската фауна на съседни на Балканите райони са намерени почти всички северни представители като *Ochotona pusilla*, *Citellus major*, *Alactaga major*, *Mustela eversmanii*, *Vormela peregusna*, *Coelodonta antiquitatis*, *B. bonasus*, *B. primigenius*, *Equus ferus ferus* и др., а в перида на най-голямото застудяване до северните склонове са идвали и *Rangifer tarandus*, *Dicrostonyx torquatus*. *R. tarandus* достигал до Карпатите дори и в началото на нашата ера, а *Lepus timidus* и *Lagopus lagopus* се запазили до много по-късно в тези земи (Портенко, 1958). Днес повечето от тези бозайници вече са установени в няколко находища от плейстоцена и в нашата страна.

По другите места на Балканския полуостров, които са влизали в някогашните ни владения (заселищата на траките, одрисите, пеоните и дарданите) е възможно турът да се е разселил по споменатия път през залесените планински вериги на Босна и Херцеговина, за да проникне и в Гърция. Отчасти такова едно разселване се подкрепя и от археозоологическите находки от турове в споменатите области.

Бележитият ни праисторик Р. Попов (1876-1940) представя тура като "*Bos primigenius* - родоначалник на днешния едър рогат добитък" (Попов, 1928). Според него, събраните сведения сочат, че останки от тур в България са намерени на много места, както в плейстоценските находища, така и в полските селищни могили от неолитната и каменно-медната епоха.

Вроятно у нас турът е просъществувал до късно време през средновековието. Запазването му на българска земя е в съгласие с общото му разпространение, оредяване и изчезване в Средна и Западна Европа. Възможно е късорогото говедо, което станало родоначалник на някои други породи домашни говеда, да е съществувал и до по-късно, в неолитно и в историческо време.

Не само в България, но в цяла Европа и въобще, останките от турове са много по-многочислени от тези на зубрите. Правдоподобно изглежда обяснението на Spassov (1992), според който това се дължи на по-скрития начин на живот на зубъра като горско животно. Според нас обаче, има и друга една причина: През цялата пост-плейстоценска история на човечеството непрекъснато и с ускоряващи темпове се е увеличавала площта на безлесните местообитания, които са предпочитани от туровете. И друго: разрастването им е ставало най-значимо и най-напред в най-ниските равнинни ландшафти – тъкмо тези, към които турът е бил адаптиран в най-голяма степен. Затова и в тях той се е превръщал в лесен дивеч за древните ловци, които постепенно го изстребили. Зубърът в горите, тъкмо поради тази причина, имал по-добра съдба.

Многобройните разпръснати сведения за находки на тура в днешните български земи от около 60 находища из цялата страна потвърждават неговото почти повсеместно разпространение:

Палеолит: В България най-старите находки от тур са отпреди 150 000 г. Докъм 1980 г. в страната останки от тур с плейстоценска възраст са били известни от над 10 пещери (Боев, 1982). Veron et al. (2006) обобщава публикувани сведения за находки от тур в следните пещери: Голямата пещера, Малката пещера (до Велико Търново), Магура, Бориковска, пещерите до Карлуково (вкл. Темната дупка), Голямата и Малката пещера (до с. Беяковец), Харловата, Царската, Попин пчелин и Младенова пропаст. Повечето от находките в тях са от палеолита. За тези сведения за костни находки на тура от 13 пещери преди това съобщава Николов (1983).

В пещерата Темната дупка до с. Карлуково са открити останки на тур от палеолит (Аноним., 1971; Боев, 1999). В Деветашката пещера (Ловешко) Миков и Джамбазов (1960) съобщават за намерени стъпални кости. Според Петков (1931 а, в) турът се е срещал в диво състояние из обширни райони от страната в праисторическата епоха. Братята Шкорпил през 1898 г. са намерили негови останки (не се споменава какви – б. а.) при с. Бухово, Софийско (Петков, 1931 а). В Пещерата Топля при с. Голяма Железна (Троянско) са открити 2 шийни прешлена, 3 резеца и 2 кътника (Стоянов, 1904), а в Малката пещера (Великотърновско) - няколко кътни зъба и костни фрагменти от крайниците (Попов, 1909, 1925). Според Марков (1951) в пещерата Темната дупка (Луковитско, Марков са намерили 1 астрагалус и 1 калканеус от тур. Същият автор съобщава и за една метатарзална кост, определена като *Bos sp./? V. primigenius* от пещерата Магурата (до с. Рабиша, Белоградчишко). Филков (1927) пише за находки от пещерата Миризливка (до с. Орешец, Белоградчишко). Попов (1920) и Стоянов (1904) споменават за намерени кости на турове в обитаемите от древните хора пещери - Бачо Киро (при Дряновския манастир) и Топля (при с. Голяма Железна, Троянско). Джамбазов (1957, 1958) пише за находища на вида в могили при с. Гниляне (Софийско), Темната дупка и други от Карлуковските пещери, Ловешките пещери, както и в пещерите Бачо Киро (Джамбазов, 1959 а; Аноним., 1971), Моровица (Джамбазов, 1959 б) и Самуилица (Джамбазов, 1981).

Черепен фрагмент на тур с гигантски отлично запазени рога от праисторическата селищна могила при с. Гниляне (по Йовчев (1973)).

В пещерата „Парника“ до с. Бежаново Джамбазов (1960) намира в палеолитните отложения останки, определени от него като „говедо (*Bos p.*)“. Юринич (1891) съобщава за находки от пещерата Полички (при Дряновския манастир). В Сухата пещера до с. Боснек са намерени зъби от горни челюсти, астрагалус и I, II и III фаланга от *Bos sp.* (Марков, 1951). Те са с по-дребни размери от тези на *V. primigenius* от пещерите Темната дупка (край с. Карлуково) и Бачо Киро, както и от размерите на „*Bos sp.*“ от Миризливка. Изглеждат по-близки до тези на *Bos taurus*. Навярно не може напълно да се изключи вероятността те да принадлежат и на описания по-дребен вид говеда *Bos*

minutus (Malsburg, 1946), или на някой друг див източен бовид. В Младеновата пещера е намерен огромен череп на тур със запазени рога, изведени напред. Този череп дълго се пазел във Врачанското туристическото дружество (Вл. Бешков – устно съобщ.). Той вероятно е и днес сред експонираните черепа с огромни рога на турове в Историческия музей във Враца.

От тур са намерени кости в пещерите Бачо Киро, Темната дупка, ловешките и други пещери. Той оцелял и до късните исторически епохи. Негови останки са открити и в северна България - в славянските и българските селища Плиска, Мадара, Преслав и др. Според Джамбазов (1957) турът у нас изчезва в началото на Средновековието .

Освен в тези находища, Драгоев (1977) споменава, че останки от тур са намерени и в пещерите „Магурата“, „Темната дупка“ край Карлуково и „Миризливка“.

През мустерската епоха на палеолита турът е бил плячка на ловците от пещерата Козарника до Белоградчик (Sirakov et al., 2010).

Според Петров (1964) най-ранните находки от тур у нас са от късно-мустерската епоха – среден палеолит (100 000 - 40 000 г. пр. н. е.) от Деветашката пещера до с. Деветаки (Ловешко). Находките от „Темната дупка“ край с. Карлуково, „Самуилица 2“ край с. Кунино, Врачанско и в Малката пещера до Дряновския манастир са от ориняк (100 000 - 12 000 г. пр. н. е.). От солютре са находките от пещерата „Пещ“ до с. Старо село, Врачанско.

Неолит: Известни са не по-малко от 20-ина находища, сред които: Долнослав (ранен неолит – 6 – края на 4 хил. пр. н. е.) (Спасов и др., 2001), с. Малък Преславец (Силистренска обл., ранен неолит, 6000 г. пр. н. е., Рибаров, 1992; Боев, 1999), с. Гниляне (Софийска обл., Петков, 1933), Темната дупка и други от Карлуковските пещери, Бачо Киро и Ловешките пещери. За многобройни останки от неолита съобщават Х. и К. Шкорпил и Р. Попов - околностите на с. Кунино (Луковитско) с възраст 4500-5000 г., с. Аlikоново и Русе (определени като *B. brachyceros*, Шкорпил, 1897), с. Бухово (Софийска обл., Шкорпил, 1897). През неолит-енеолита турове все още е имало и в такива безлесни днес райони на страната като Причерноморска Добруджа (Дуранкулак; Spassov, N., N. Iliev 2002).

В ранно-неолитното селище край с. Капитан-Димитриево (Пазарджишка област) турът не е бил многоброен (Спасов, Илиев, под печат). В неолитното селище Ясатепе в Пловдив Иванов (1960) измежду 2869 видово определени кости на диви и домашни животни, определил само 7 такива от тур.

Енеолит: И през енеолита останките от турове са изобилни в находища почти из цялата страна - с. Телиш (Плевенска обл., 3450-3320 г. пр. н. е., Рибаров, Боев, 1997), Азмашка могила (Старозагорска обл., Георгиев, 1964), с. Липник (Русенска обл.) и с. Ишиклар (дн. с. Желязковец, Разградска обл.) (Шкорпил, 1914), Созопол (потънало селище, края на 5 – нач. на 4 хил. пр. н. е., Боев, 1999), Гълъбово (Старозагорска обл., енеолит – бронзова епоха, Боев, 2004), Урдовиза до с. Китен (Бургаска обл., енеолит - ранно-бронзова епоха, 3000-2000 г. пр. н. е., Боев, Рибаров, 1990; Ribarov, 1991), Деветашката пещера (Ловешко, Миков, Джамбазов, 1960): 2 рога, 4 ходилни кости, 7 астрагалуса и други костни фрагменти, Бургас (ранен халколит; Спасов, Илиев [2009]).

Ранно-бронзова епоха: с. Дядово (Новозагорско, Nakamura, 2005).

Бронзова епоха: В Деветашката пещера (Ловешко) са намерени 3 фрагменти от рога, 12 проксимални и дистални краища от дълги кости (Миков, Джамбазов, 1960). През ранно-бронзовата епоха в потъналото селище Урдовиза при Китен турът бил многоброен дивеч (Ribarov, 1991). Многобройни са останките в находища от това време (Боев, 1982).

Желязна епоха: Ясътепе (гр. Ямбол, 1 хил. пр. н. е., Рибаров (1991); Рибаров, Боев, 1990). Многобройни са останките от диви и домашни говеда, намирани съвместно в паметници от желязната епоха (Боев, 1982).

Единична епоха: В Кабиле (1 хил. пр. н. е.) Рибаров (1991) установява 3 екз. от тур.

Римска епоха: За тура в Кабиле до с. Кабиле (Ямболска обл.) от 2-4 в. н. е. Рибаров (1983, 1991) установява, че е бил рядко срещан, въпреки наличите в онова време на подходящи блатисти и гористи местообитания в Ямболско. В римския град Севтополис (залят от водите на язовир "Копринка", Казанлъшко, 5-3 в. пр. н. е.) Марков (1958), близо до стената на б. язовир "Георги Димитров" (дн. яз. "Копринка") в долината на р. Тунджа на 3 km от с. Копринка и на около 8 km западно от Казанлък в долния античен слой са намерени останки от диви и домашни животни от 5-3 в. пр. н. е., използвани от тракийското население. Вторият слой е от 12-14 в. н. е. от селището и в него са намерени 5 фрагмента – astragalus, 3 фрагмента от десен рог, 1 фрагмент от втори десен рог и 1 - от лъв рог от 1 млад и 1 възрастен индивид). Рогата на възрастния екземпляр са били около 0,70 m дълги, а на младия - около 0,60 m. Пак там Марков (1958) пише, че са намерени и 2085 бр. кости от най-малко 178 екз. на *Bos taurus* - доказателство за силното развитие на скотовъдството. На с. 155. той заключава, че говедото от дребен тип – *B. t. brachyceros*. Освен това от Севтополис (4 в. н. е.) един голям череп с рога (на ? диво говедо) е бил предаден на проф. Георги Марков, но останал непубликуван (Любка Огненова, АИМ-БАН), Севтополис (разкопки в началото на 1960-те г.): черепи (Аноним, 1971), с. Караново (Новозагорско, 2-6 в., Боев, 2004).

Средновековие: В ранновизантийското селище Цуида (5-6 в. н. е) и съществуващото след него средновековно българско селище (6-12 в.) на хълма Хисарлъка в покрайнините на Сливен Рибаров (1990) проследява съкращаването на дела на останките от турове в продължение на почти 700 години (от 5 до 12 в.). Така през византийско време в периода 5-6 в. те са 16,54 %, а в българското селище в периода 10-12 в. - 11,13 %. Това са данни от анализа на 26 334 останки и сочат явен спад с около 1/3. Важно следствие от тях е, че през 12 в. все още турът е бил сравнително чест дивеч в българските гори. От общо 744 едри диви бозайника 80 екз. са били турове, т. е. над 10 % от съхранилите се костни останки.

Има и много други данни: с. Гледачево (Радневско, последната четвърт на 12 в., Боев, 2004), Плиска (Абоба, 2-14 в., Попов, 1929, 1943), Мадара (2-14 в., Попов, 1929, 1943), Преслав (2-14 в., Попов, 1929, 1943), Абоба (8-9 в., Шкорпил, 1905), Преслав (11-12 в., Попов, 1943; Иванов, 1959), Велики Преслав (Илиев, Боев, 1990; Боев, 1999), с. Искрица (Старозагорска обл., 11-12 в., Боев, 2004), с. Караново (Новозагорско, 11-12 в., Боев, 2004), Плиска, Преслав и Мадара (Попов, 1943; Марков, 1958; Джамбазов, 1957), Плиска (16 в., Аноним., 1971), Дуранкулак (средновековно селище; Василев, 1989). За находки от тур, произхождащи от по-късно време, има само две сведения - от Р. Попов и К. В. Шкорпил. Попов при разкопки в Мадара е намерил и кости от тур, който отнася към 2-14 в. Поради неточното датиране на материала не е ясно от кое време произлизат те. Останките, за които Шкорпил дава сведения, са намерени при разкопките на Абоба. Сред кости от различни диви и домашни животни археологът Voldrich, който е определил материала, е намерил и кости от тур. Макар и да не дават повече подробности, тази находка има голямо значение за установяване на времето до което е живял турът у нас, понеже е вече много по-точно датирана - тя се отнася към 8-9 в. Находката от Преслав представлява нов принос към въпроса за съществуването на тура по нашите места, понеже според археологическите данни намереният материал е датиран 11-12 в. С това съществуването на тура у нас докъм 12 в. може да се смята за

напълно доказано (Иванов, 1949). Кости от турове са открити и в Ясъ-Тепе в Пловдив и Хисарлъка (Сливен) от 5-6 в. (Боев, 1999).

За рисунки на турове от стражарите върху зидовете на крепостната стена на Велики Преслав пише Овчаров (1972). Той описва интересно изображение на ловна сцена, гравирани върху скален блок от крепостната стена. Сцената представя „ловец с лък, който се е устремил подир бягащия тур, в лявата плешка на който е забита стрела...“. Освен от сюжета, че бикът е див, т. е. тур, а не домашен, личи и от останалите изображения в групата - са само ловни сцени, сред които и елени „с разкошни рога“.

Сакъзов (1925) показва, че и най-старите легенди, свързани със създаването на народността на прабългарите са изградени на базата на ловджийския им бит. Като пише за владетеля на българите, Прокопий Кесарийски (500-565 н. е.) разказва, че двата му сина Утигур и Кутигур, като отишли на лов подгонили една сърна (или дива биволица). Всъщност, очевидно се има предвид не дива биволица, а дива крава, т. е. турица, защото прадполагаемият район е извън пределите на ареала на бивола, както и предполагаемото му местообитание. Преследвайки я, те намерили нови места с богати пасища, след което една част от народа преминала в новите си местожителства.

Прародината на *B. primigenius* според издирените от Марков (1951) данни е Мала Азия (и Сирия и Вавилония). За пръв път в Европа турът се появява в началото на кватернера. Според Петков (1931 в) турът е преминал от Мала Азия покрай западните брегове на Арало-Каспийското море и през Украйна се е разпространил в цяла Европа. В България дивото говедо вероятно е проникнало от Карпатите, където е просъществувало до преди около 350 години.

Петков (1931 а, в) смята, че най-пълния преглед на античните свидетелства за разпространението на тура в древните български земи е направил Кацаров (1913). Според последния „Благородният тракиец е бил страстен ловджия: покрай войната ловът е бил главното му занятие... Херодот разказва, че измежду зверовете, които тракиецът е срещал в Южна Тракия, били и лъвовете, които нападали войската на цар Ксеркс (? – 465 пр. н. е.), която минавала през Мигдония към Терма (днешния Солун). В тетрадрахмите на гр. Аканте се среща образ на лъв, който разкъсва бик... . Тракийските князе ходели на лов за диви бикове и бизони, както по-после и македонските. Ние имаме известия, които ни учат че одринските, пеонските и гетските князе обичали да пият с роговете на дивите бикове (тур). Пеонските царе позлатявали и посребрявали краищата на роговете. Също и Декебал пиел с позлатен рог... .“

Велков (1956) привежда изписаните на гръцки език оригинални названия на тура – „бонапос“, „монапос“, „болинос“, под които това животно е бил многократно споменавано в древна Елада.

През историческата епоха дивото говедо е съществувало в Югозападна Азия, цяла Европа и Северна Африка. В откритите през 1933 г. скални рисунки на платото Тасили (на езика на туарегите това име означава място, където текат много реки) наред с изчезналите в района представители на едрата бозайна фауна (слонове, носорози, хипопотами, различни видове антилопи), на площ от 10 m² е изобразено и стадо дългороги бикове. Упадъкът на тази цивилизация продължил 8000 г. (К. Л., 1973).

Като приема тура (тер) за родоначалник на съвременния вол (*Bos taurus*)⁷, Попов (1920, 1943) обобщава, че този бозайник у нас е живял не само през плейстоцена, но и през холоцена и че изчезва едва в историческо време.

Старите автори споменават че тракийските князе, а също и македонските, са ходили на лов за диви бикове. За „диви бикове“ в Тракия, и по-специално в областта на

⁷ „Вол“ е скопен бик на домашното говедо, използван за впрегатна работа (бел. З. Б.).

средна Струма, пише и Варон. Изглежда, че в този случай се има предвид дивото говедо, т. е. тура. Археозоологичните свидетелства доказват, че в античността по това време той е бил разпространен в нашите земи.

Сведения за съществуването на тура по нашите земи в ранно историческо време дават Херодот (5 в. пр. н. е.) и римският писател Марк Варон (116-27 г. пр. н. е.). Според тях той е бил разпространен из всички части на някогашната българска държава, вкл. и в цяла днешна България. По времето на траките българските земи изобилствали от дивеч. Много от древногръцките писатели от 5 и 4 в. пр. н. е. споменават за лъвовете в Тракия, на юг от Родопите. Херодот пише, че лъвовете нападнали войските на персийския цар Ксеркс когато минавали през южна Тракия на път за Гърция. Те излизали нощем от скривалищата си, но нападали само камилите. На хора и на други животни те не налитали. И Херодот се очудва защо лъвовете нападали само камилите, когато по-рано нито ги били виждали, нито пък били яли камили. Той добавя, че в тази местност освен много лъвове имало и много диви бикове, големите рогове на които били занасяни чак в Гърция, и от които тракийските царе обичали да пият вино като ги позлатявали. Съжителството на лъвовете и на бикове, очевидно, не било мирно и то правело впечатление на старите траки, което се вижда и от една сцена представена върху стара монета, показваща лъв, който разкъсва бик. Може би тази сцена взета от действителността има и религиозно значение - пазителят на душите (лъвът) разкъсва техния похитител (дивия бик) (Пастухов, 1929 а).

Останки от тур са открити и в Одринско, в Южна Добруджа, в Скопие и Битоля (Аноним., 1971). Херодот около 450 г. пр. н. е. пише, че горите на Тракия били пълни с турове. Варон също ги описва (Аноним., 1971). Херодот споменава конкретно Тракия, земите на дарданите (Дардания - в североизточна Македония), гетите (Добруджа), одрисите (Източна Тракия), пеоните (южна Македония) и пр. (Иванов, 1949?-1950). В Пеония турът бил най-многоброен в планината Месапион (Малешевската планина). От рогата му местните князе пиели наздравица. В тракийско време в Македония турът служел на лов за благородните тракийци (Попов, 1920). В Пеония според Херодот имало много диви бикове с големи рога. Оттук ги ловели и ги изпращали в Гърция. Това навежда на предположението, че още в последната половина на 1 хил. пр. н. е. самата Гърция вече туровете са били изчезнали. По времето на Омир (9 в. пр. н. е.) обаче, турът все още е бил елемент от местната фауна в тази част от полуострова.

Петков (1931 а) привежда някои сведения за тура от римско време: "Римският антиквар Варон казва, че в негово време имало много диви волове (срвн. със същото име в Козма Антикопест – б. а.) в Дардания, Тракия и Страната на Медите.". От това се вижда, че турът се е срещал в местата, населявани от гетите (днешна Добруджа и част от Румъния), одригите (Одринско), а по едно време и чак до Искъра, траките (южна Тракия), пеоните (южно от Скопие, Щип, Велес), някогашният Стоби, чак до Битоля (и Дарданите) по горния Вардар и горна Морава.

Любопитно е, че в 127 г. н. е. Александър Македонски изпратил в родината си Македония стадо зебу (*Bos indicus*)⁸ от 2000-3000 глави като ценно млечно говедо (Завадовски, 1956).

Доказателствата за разпространението на тура на остров Крит датират от средно-асиновския период (енеолитна или бронзова епоха). При разкопките на Минос в Крит от 2000 г. пр. н. е. са намерени черепи на тур, а също и фреска на бик със светлокафява окраска на козината. Според Keller (1909-13) легендата за критския

⁸ Научното название понякога се представя като *Bos primigenius indicus* или *Bos taurus indicus*. – бел. З. Б.

минотавър се основава на държани на затворено живи диви турове, уловени в критските гори.

Сред най-старите писмени сведения за разпространението на тура на Балканите (а и в Европа) са тези на Страбон (63/64 пр. н. е. – 23/24 н. е.), Марк Варон, Виргилий (70-19 г. пр. н. е.). Последния употребява едно име “ури” и за туровете и за зубрите, но изтъква, че става дума за две различни диви животни. Павзаний (110 – 180) ни е оставил описание на лов на турове в Гърция чрез обкръжаването им от конници в ловни ями, пред които разстинали намаслени волски кожи, за да се плъзгат по тях животните надолу без да могат от там да изпъзят обратно. Там ги държали докато не се укротели и не започнат да се подават на опитомяване (Боголюбски, 1959).

Аристотел (1996) пише, че в Пеония сивите говеда били много по-големи, отколкото у другите народи и че техните рога побират 4 хуса (около 17 l). На някои бикове рогата били още по-големи. Един хус е мярка за течност, равна на 4.240 l. Имаме също известия които ни учат че одриските, пеонските и гетските князе обичали да пият с роговете на дивия бик – тура.

Последните диви автохтонни зубри в България вероятно са доживявали до 9-10 в., макар че присъствието му в нашите земи е документирано още от енеолита. В късно-средновековното селище при с. Гарван (Силистренско) Спасов, Илиев (1986) съобщават за рог от зубър – най-късната досега у нас находка от този горски бик.

Според Попов (1943) останките му в България са намерени на много места, както в плейстоценските, така и в плоските селищни могили от неолитната и каменно-медната епоха. Петров (1964) допуска, че турът е изчезнал у нас късно през историческо време – 15 в., откогато са и неговите останки, намерени в Плиска, Мадара и Преслав. Във Велики Преслав (16 в.; Иванов, 1959) и според съвсем нови данни – и в Сердика (по същото време; Боев, 2016; Боев 2016) турът в българските земи все още е обитавал страната.

В разкопките на „Ларгото“ на София на площад „Света Неделя“ (т. н. Forum Serdica) Боев (2016; 2017) намира 16 костни останки от тур от археологическите пластове, датирани на 16-18 в. Това променя досегашните представи за финалната история на тура в България. Може да смятаме, че тези находки доказват, че турът у нас е просъществувал до 16 в. поне в две (при това доста отдалечени) области от страната – (1) Североизточна България (южните части от Лудогорието и Южна Добруджа) и (2) Централна Западна България (западните полета, специално Софийско поле). В тези два района турът се е бил запазил до само няколко десетилетия преди тоталното изчезване на вида в Полша (1627 г.). Всъщност в природата на Полша турът изчезнал доста преди това. Има предположение за изчезването му там в много райони още през 15 и дори – през 14 в. В археозоологичния материал от Forum Serdica, събран от други разкопани участъци през 2016 и 2017 г. и датиран 16-19 в. също са намерени останки от тур. Малко вероятно е туровете да са били пренасяни от други далечни места за да бъдат използвани в града. Навярно турът у нас е бил обект на лов чак до втората половина на 16 в.

5. Местообитания

Подобно на зубъра (*B. bonasus*, Linnaeus, 1758) турът в Европа е бил обширно разпространен в пояса на широколистните и широколистно-смърчови гори.

Зубър (*Bison bonasus*).

(по: <http://www.natuurweetjes.nl/wisent-of-europesebizon-bison-bonasus/wisent/>)

По всяка вероятност отначало преди намесата на човека турът е бил предимно равнинно-степно животно, но впоследствие с усвояването на равнинните земи, се е превърнало в горски и крайгорски обитател. Обезлесяването и разораването на равнинните земи, създаването и подържането на тяхно място на пасища за домашния добитък и прекомерният лов, неотклонно изтласквали туровете от местата, които са били пригодни за тях, лишавали са ги от необходимия им полски простор и постепенно, за около три столетия туровете окончателно измрели.

Противно на разказите, достигнали до нас, които го представят като горско животно, Неск (1951) е на мнение, че турът е по-скоро до едно животно, обитаващо крайнините на горите и не много гъстите гори, пасища и гористите крайнини на блата, хранещо се повече с трева, отколкото с кора и листа от дърветата. Cordier-Goni (1953 a, b) отбелязва, че храната му се състои главно от пъпки, дървесна кора, особено от ясен (*Fraxinus* spp.). Турът обитавал и откритите планински пасища.

Според Марков (1959) дивото говедо обитавало тревистите равнини (според нас – и гори в равнините) в Северна и Южна България до късно историческо време.

Швейцарският лекар и натуралист Anton Schneeberger (1530-1581) пише: “През лятото животните напускат гората, отиват в полетата - т. е. нивите и ядат окосените посеви.”.

Според Маринов (1953 а), записал интересна легенда от с. Крапец (Пернишко) от 74-годишен местен жител: “В местността “Езер” има наред дупка-понор, зад Алисеин чукар. Там има много дупки и щом се сбира водата в него, не се изтича. Водата е мътна. И у него имало воден бик. Бикът излизал по добитъците и се родили голи телчина. За да се отърват от него, хората направили бодли, шипове и излезли бикове и

се сборили и бика срепне доле, паднал, умрял и водата спаднала. И водата излязла от тоя езер. Водният бик излязва по кравите и телчина се голи раждали и говедарите направили бодли и нападнали същинския бик; направили бодли и ги поставили на техните бикове и като се били, като го ударили и го убили и той се върнал в езерото, рипнал и водата престанала и излязла в Равното”.

Петров (1925) споменава поверието, записано в с. Безден от Г. Христович: “Подобно предание има и в с. Староселци, Плевенско. Там вечер никой не смее да мине край мястото, гдето се чува викът на някой бик, който никой не е видял, макар блатото да е обрасло с ниски блатни храсти. Ако някой чужденец иска да мине оттам, предупреждават го да не минава от там, за да не го сполети злощастие.”

Според Боголюбский (1959) с мощните си зъби турът е можел да се храни не само с твърдите степни треви, но и да оползотворява също така и жилавите блатни треви, тъй като хигрофилната растителност често се отличава именно с твърдост. Т. е. зъбите му били приспособени и за блатни треви. Както се оказва, находищата му у нас се намират близо край реки - Дунав (при Русе, ..), Осъм, Огоста, Тунджа и мн. др. За блатен биотоп сочат и „кръстосаните“ с него наименования на реки, блата и мочурища като нашенските “турозеро”, “туро поле” и др. Местността „Туро Поле“ според В. Маринов (уст. съобщ.) е била много влажна местност, с блата и мочурища и селяните там често боледували от голямата влага.

Ревът на чаплата голям воден бик (*Botaurus stellaris* L., 1758), подобен на мученето на тура, е послужило за причина приказката да приюти и някои от оцелелите в народния спомен натурални или хиперболизирани качества на тура. Според устни сведения на В. Маринов “туро поле” има значение на много влажна местност, с блата и мочурища и селяните там често боледували от голямата влага.

Запазена е една легенда, според която прабългарите дошли в България, като преплували Дунава на гърбовете на бикове. Кое е послужило за основа на тази легенда? Дивото говедо тук се разглежда като свързано с водата. То преплува Дунава и се спасява (успява), понеже ловът му обикновено е бил устройван из крайречните блатисти места. Dementjev (1958), като разглежда разни руски заклинания с останали елементи за споменаване на тура, споменава и следното: “Вземи блатна тиня и трева!” в смисъл на “Ходи при туровете!” или “Я се махай!”. Л. Бертен твърди, че полусвободните говеда от Южна Франция от Samargue са си възвърнали не само морфологичните особености, но и етологията на тура. Те дори се хранят с блатна растителност, а даже и с твърдата и трудно смилаема тръстика. Възможно е легендата да се отнася и за другия див бовид - зубъра, наричан в старобългарската литература “зомбр”. Това не противоречи и за него. В грамотата на Иван Грозни дадена в 1552 г. на Спасово-Преображенския манастир в гр. Новгород-Северский (в северна Украйна) се вижда че в средата на 16 в. зубрите редовно са преплавали р. Десна при Новгород-Северский през време на пролетните си и есенни скитания и че е имало специален лов на “зуброви плавания” (Кириков, 1960).

Живеейки на стада с по-специфични лесостепни изисквания и при това с места с влажни местообитания, турът се е оказал недостатъчно пластичен в екологично отношение. Освен това, като стадно животно (живеещо на стада), той е бил по-лесен улов, особено чрез заграждането на стадото (вкл. и с ловни мрежи). Декоративното изображение на една древногръцка ваза показва именно това - едновременен лов на три тура. Турове се ловяли и чрез подгонване към пропасти – ловна практика още от палеолита, прилагана за лов на мамути и тарпани.

Изолирането на оцелелите турове в отделни (и отдалечени една от друга) колонии без възможност за опресняване на кръвта създадо база за вътрешнокръвно родствено кръстосване, което постепенно намалявало репродукционната му жизненост.

Доказателство за това е угасването на последните оцелели турове, съхранени на затворено. Възможно е и някои заболявания на домашните животни да са били пренесени сред последните изолирани стада, което да е отежнило оцеляването им.

Във френския резерват Camargue вторично подивелите говеда се чувстват отлично в блатистите мочурища сред разливите на р. Рона. Английското бяло говедо също обича блатисти места. Това е защото техният родоначалник – турът също е бил приспособен към живот в околводни местности, вкл. и сред крайбрежните тръстикови масиви.

Според Lönnrot (1835-1849) големия черноок бик, който с гърба си допирал облаците, сто мъже го държали за рогата, а хиляда го теглели за муцуната, нямало кой да го убие - нито в Суоми, нито в Лапландия, нито в земите на шведите, на русите и в земята на могъщия Тур. Когато те го водили към Похьола "... бикът тръгна си по пътя и в пролива Сариола яде трева по блатата...". Пак Lönnrot (1835-1849) в епоса "Калевала" споменава за умъртвяването на дебелокожия черноок бик, пасящ по "водите блатни"... . За съществуването в Европа на могъщи бикове са запазени следи в епосите и на други народи, придавайки на своите герои характерни черти. Отглас от това, в руския епос например, са "Буй тур, Всеволод!", "Не хватало тебя тура десятого, удала Добрынюшки Никитича!" и др.

В Киевска Русия през 12 в. турове са били запазени главно в най-дивите горски дебри, в блатистите пущинаци, в "черных грязях" (Мавродин, 1965).

Доказателство за крайводното местообитаване на тура са и историческите сведения, събрани от (Lukaszewicz, 1952, 1958), че видът се е срещал из Мазурските езера.

Van Vuure (2002), обобщавайки палеопалинологични и палеоентомологични данни и писмени източници заключава, че обширните гъсти гори в Европа, сред които нерядко имало и блата и тресавища, както и езера и реки, са били предпочитаните местообитания на туровете.

Очевидно, крайречните гори в равнините са били предпочитаните от тура местообитания. Един такъв район в страната е бил Преславският край. След свалянето от власт на княз Владимир Расате (889-893), баща му, княз Борис I (неизв. – 02.05.907) се оттегля тъкмо там, като се отдава на лов. Сред изобилието от дивеча имало и турове. Вече бе споменато, че именно Праславският Балкан е останал едно от последните убежища на дивите турове в България, чак до 16 в.

6. Хабитус и размери

Турът е нямал е гърбица. Телосложението му е било по-леко от това на зубъра. Според Соколов (1959) от намерените пълни скелети се вижда, че турът бил по-едър от бизона и дори от най-едрите днешни породи на домашното говедо. По ръст превишавал с около 1/3 домашното говедо. Отличавал се е със сравнително къси, но дебели крака (Попов, 1943). Някои остеометрични проучвания подкрепят предположенията за съществуването на различни раси, отличаващи се не само с окраската си, но и по размери. Големината на черепа му варираше. Освен значителна индивидуална изменчивост, имало и хронологични различия. През втората половина на кватернера както много други бозайници, така и туровете издребняват. По данни на Nehring (1890) максималната дължина на черепа на тура в Природонаучния музей в Лондон е 91,2 см. Вероятно става въпрос за *Bos trochoceros* Meyer, 1835. Височината на този екземпляр в кръста е почти колкото при плешката.

Мненията за размерния полов диморфизъм също са противоречиви. Според Mertens (1906) рогата у по-едрите представители на *Bos* са сравнително по-слабо

развити – обратното на домашното говедо. Но ако приемем дребните черепи на *B. primigenius* като на женски, изглежда, че половите разлики в размерите са значителни. Herre (1953) предполага, че мъжките турове са били с 1/3 до 1/2 по едри от днешните домашни говеда, но женските (туриците) на едрина били колкото днешните крави.

Пълен скелет на възрастен мъжки тур – експонат в Палеонтологическия музей на АН на Украйна в Киев. Сн. Недко Недялков (24.06.2016 г.).

За последните турове са достигнали до нас не много описания. Ето едно от тях - на лекаря Schneeberger : “Те са доста подобни на домашните бикове, но само че са много по-големи от тях, покрити с голяма дълга козина и имат по два закривени напред стройни рога... . Копитото е раздвоено и повече “вздутое”, отколкото у домашните бикове. Женските са по-малки от мъжките и не са така дълги. При раждането си мъжкият е с кестеняв цвят (чернокафяв, тъмнокафяв или чернопепеляв – б. а.), но в течение на шест месеца съвсем почернява, при което само леко черновата остава само надлъж по хребета с ширина два пръста. Много рядко се срещат женски черни... .”

Според Драгоев (1977) турът имал „черна лъскава козина, гарнирана със светла лъскава ивица по продължение на гърба. Рогата му били могъщи, насочени напред.“ (с. 13).

Многобройните палеолитни изображения на турове от пещери в Италия, Франция, и Испания показват, че тези животни са предимно дългороги и с насочени напред рога. В Мала Азия, Средиземноморските страни (Гърция, Крит, Кипър) и Иран са се запазили и до днес високохудожествени изображения, реалистично представящи характерните му белези. Безспорно, такова внимание на тура е отделено поради факта, че е бил високо ценен, но труден дивеч за древните ловци. В контурните рисунки по стените на пещери от Източна Испания прави впечатление ясно очертаната висока

плешка на животните. Рогата са представяни различно – насочени напред или нагоре при едно и също положение на главата. Това са рисунки от късен палеолит, т. е. от време, близко на първите одомашнявания на тура. Spassov, Stoychev (2003) изтъкват характерната разлика между тура и зубъра в древните изображения. Разположението и ориентацията (напред) на рогата и отсъствието на дълга козина върху предната част на тялото ясно отличавали тура от зубъра.

От неолита, когато турът започва да съкращава своето важно значение, са останали значително по-малко изображения. В Древен Египет от долината на Нил от епохата Негада (3800-3300 пр. н. е.) или архаичната епоха едно такова изображение представя два тура с масивно тяло и насочени напред големи рога. Същите рога откриваме и на тура, нападнат от лъв от един релеф върху шумерска чаша от 2500 г. пр. н. е. На една от гробниците на 4-та династия в Древния Египет (Сарквора) от 3-2 хил. пр. н. е. е показана ловна сцена на червенокафяви бикове с полулуно извити рога. В друга гробница са нарисувани различно оцветени бикове. Те вероятно вече са били домашни животни. Хетска рисунка от началото на 2 хил. изобразява бик с мощно тяло. “Туровата” тема е представена и в декоративното изкуство на Финикия и Асирия твърде нашироко. От рисунките и релефите на турове от Предна Азия се заключава, че едни турове са били масивни, с къси крака и дългокосмести, а други са имали по-леко телосложение, били са по-дългокраки и тялото им е било покрито с къс косъм. На всички обаче, рогата им били мощни и насочени напред.

На една от гробниците на IV династия на древния Египет от Сакара (Saqqara – голям некропол в Древен Египет) от 3-2 хилядолетие пр.н. е. изобразената ловна сцена представя и червенокафяви бикове със сърповидни рога. В друга гробница има различно оцветени бикове - вероятно домашни. Следователно косъмът им е бил с различен цвят. Хетска рисунка от началото на 2 хил. е изобрезен бик с мощно тяло.

Според Боголюбски (1940) в Гърция имало грамадни турове. Женските (туриците) били издоявани от правостоящи (!) стопани. От разкопките в Керч (Кримски полуостров) от местните древни гръцки колонии са известни изображения на едри стройни крави, под които доячът се е помествал под корема, между вимето и предните крака.

Боголюбский (1959) привежда сведения на бележития швейцарски натуралист Конрад Геснер (1516-1565) по Schneeberger : “Хората занимаващи се с лов, при нескриван страх наричат туровете бизони или биволи, другите ги наричат по-просто и по-хубаво - горски бикове. Някои предполагат, че докато няма още по-подходящо название трябва да ги наричат пирски бикове. Те са доста подобни на домашните бикове, но само че са много по-големи от тях и са покрити с по-дълга козина и имат два закривени напред стройни рога. Благодарение на къдравите и закривени косми челото им има страшен вид. (Gesner, 1511).” Копитото е раздвоено и по-издуто, отколкото у домашните бикове. Женските са по-малки от мъжките и не са така дълги. При раждането си мъжкият е с кестенов цвят (чернокафяв, тъмнокафяв или чернопепеляв), затова поляците го наричат “плови”, но в течение на 6 месеца съвсем потъмнява, при което леко тъмновата остава препаската надлъж по хребета с ширина 2 пръста. Много рядко се срещат женски с черни, устойчиво запазвайки горепосочения цвят ивици.

Herbertstein (1549) пише, че фосилните турове били високи 2 m в плешката, но тези от историческата епоха или поне отпреди 300 години, изглежда превишавали ръста на испанското говедо - 1,55 m височина и около 500 kg за мъжкия и 1,25-1,30 m и 250-300 kg за женската. Неск (1951) оценява техния ръст до 1,70-1,80 m и маса 600-800 kg. На 28 януари 1895 г. маркграф Йохан Сигизмунд дьо Бранденбург повалил един бик тежък от 19 квинтала и 5 ливри (около 700 kg).

Възможно е, към залеза си турът, оцелял в няколко реликтни гористи местности, да е издремнал така, както това е документирано за зубъра. Зубрите от Беловежа са значително по-дребни от тези в някогашната Киевска Русия, където масата на мъжкарите достигала до 1 t (Мавродин, 1965).

В един източник от 9 в. се споменава, че туровете са дребни животни, бяло-кремави, с кафяви уши и муцуна, понякога червени или черни, напетнени крака и издигнати напред рога. През зимата се нуждаели от грижи и редовно ги подхранвали. Били твърде предпазливи, понякога свирепи и лесно атакували прищълците.

Lukaszewicz (1952, 1958) правилно отбелязва, че черният или кафявият цвят на козината на тура е в зависимост от сезона. Целогодишно обаче, той имал светъл надлъжен хребет, бяла обиколка около муцуната и бели петна по вътрешната страна на краката, които ясно контрастирали. Кравите са били ръждиви, също и телетата. Смяната на цвета на козината ставало в продължение на 6 месеца.

В рисунките на турове от палеолитните ловци е използвана най-често черна боя. Те се отличават с високата си реалистичност. Забелязва се обаче известно разнообразие във формата, размерите и ориентирането на рогата.

Много изображения от по-късно време от античния Изток (Египет, Вавилония и Асирия) дават също ценен материал за белезите на тура. Египетските представи за това животно обаче, са двойствени. Староегипетските изображения показват рогата завити като полумесец до средата, а новоегипетските (т. е. от времето на 3-та и 4-та династия) – те са лировидни.

Дивите говеда в Шотландия са също твърде примитивни. Те имат твърде дълъг косъм – своеобразно приспособление за преживяване в условията на влажен и студен климат.

Въз основа на досега намерените останки вече се смята за доказано, че са съществували две разновидности на тура. Едната от тях била с твърде големи размери и смятана за исполинска форма. Наред с нея е съществувала и другата форма, която е имала сравнително дребни размери. Останки от тази дребна форма са намерени в северна Германия (вероятната периферия на ареала). Първоначално някои учени смятали, че турът не е бил могъл да бъде опитомен поради колосалния му ръст. След откриването на дребната форма обаче, това предположение се разглежда като несъстоятелно, още повече че е намерено най-пълно сходство между изкопаните черепи на дребния тур и черепите на южноруското сиво говедо, както и вторично подивялото говедо в английските паркове (Петков, 1931 в).

Nehring (1890), Durst (1930) и други изследователи са анализирали причината за висока плешка в тура. Наличието на високи костни израстъци (*processi spinosi*) на гръдните прешлени се обуславя от тежката глава (Боголюбский, 1959). Според Durst (1930) масата на главата без рогата на едър тур достигала 34 kg, а на рогата - отделно 14 kg. При тяхната насоченост напред тежестта върху гръбначния стълб е била много голяма. Индексът “височина на кръста: височина на плешката” при тура е 90 %, при бизона - 79%, при домашното говедо 100,1-103,4%. В контурните рисунки на палеолитния художник от испанските пещери тази му гърбатост е особено добре изразена. Тази гърбица се дължи на дългите почти отвесно насочени първи 5-6 израстъци на гръдните прешлени, съответстващи на мускулатурата на плешката и хрущялите на лопатката. Върху антични релефи от Аугуста Траяна (Стара Загора) са изобразени гърбати говеда. Различията в изразеността на гърбицата са ясно показани у двата екземпляра. Подобни изображения откриваме и върху релефи от Плевен. Според нас са представени бастарди, получени от доставените от Александър Македонски азиатски зебу, или става въпрос за остатък от голямо примитивно говедо с по-висока

плешка, като туровата. Допускания, в полза на второто предположение прави и Боголюбский (1940) за района на древния Керч в Украйна.

Според Попов (1943) ръстът на тура бил с около 1/3 по-голям отколкото на повечето масово отглежданите домашни говеда. Отличавал се е със сравнително къси, но дебели крака. Според Guintard (1999) височината при плешката (холката) можела да надхвърли 2 м. Определеният досега максимален ръст е 2,10 м. Привежда данни и за индивид с проявен гигантизъм, който достигал височина 2,30 м. Половият диморфизъм в размерите е бил силно изразен в полза на мъжките. През плейстоцена преобладаващият ръст е бил 1,65 – 1,85 м, а през холоцена – 1,45 – 1,60 м. Последните диви турове били най-дребни и се доближавали до размерите на домашните вече говеда. Същото отбелязва и Колесник (1941), според когото повсеместно дивите бикове в порцеса на одомашняването изгубили едрия си ръст, главно заради скъсяването на скелета на краката им, а също и заради скъсяването на дорзалните израстъци на гръдните прешлени.

От съпоставянето на различните сведения за тура Боголюбский (1940, 1959) заключава, че първобитните бикове не са били еднородни. Сред тях е имало доминиращи могъщи екземпляри със силни насочени напред рога, със сравнително къси крака и рязко изразена плешка. Имало и обаче турове с по-леко телосложение, висококраки е с по-къси рога. Сред едрите е имало индивиди, а може би и раси, отличаващи се с малък ръст. Легендите и сказанията са посветени предимно на могъщия тур, ловът на който се е считал за най-висша доблест. Древните художници изглежда не без основание са изобразявали борбата с бикове.

Величието на тура става аргумент за две предложения за използването на неговия образ в националния флаг на Република Молдова (страна, почти съседна на България) – първото от 1980 г., а второто – от 2001 г., впоследствие и двете заменени изображения на орел (Lomantsov, 2011). (Ако може, нека двата молдовски герба от с. 28 да дойдат тук.)

7. Окраска

Сведенията за окраската са противоречиви. В описанията на повечето съвременници (Herbertstein (1549, 1556; Blaise de Vigenère, 1573; Gesner (1606), а както личи и от аубсбургската рисунка, окраската на тура е черна. Според Szalay (1930) “черно” трябва да се разбира не буквално, а като “много тъмно”. Gesner (1606) потвърждава черната окраска, но добавя, че мъжкото теле има чернокафява козина. Този белег, а именно, че отенъкът е червеникав, а не сив, сур, според нас е много съществен. Според К. Gesner на едногодишна възраст телето става съвсем черно, освен “черноватата” му (вероятно по светла) ивица на гърба, която “по хребета е широка около 2 пръста”. Все пак, спорно е дали Herbertstein (1549) е направил рисунката от видените от него самия два вида (тур и зубър, който е тъмнокафяв), или по препарати, които, както е известно действително е имало в дома му във Виена, но по-късно са изчезнали. Рисунките на Herbertstein (1549) от 1556 г. и на Gesner (1606) са единствените рисуванни от натура изображения на тура, достигнали до нас. И двете са направени по времето на Иван Грозни и не представят достатъчно добре неговите белези.

Сведенията на Herbertstein (1549) от 16 в. за тура (но и за зубъра) са интересни за нас и поради факта, че засягат животни, видени от него в района на днешната Беловежска пуца. Той лично е бил два пъти в Московията (в 1517 и в 1526 г.). За тура пише: “Дивият бик (урус) живее само в Мазовия (земите по Висла, Буг и Неман – б. а.), съседно на литовската земя и от тамошните жители се нарича тур. Това животно не е

многобройно и са известни села и окръзи, на които е наредено да се грижат и да гледат за него и го пазят в заградено място като в горска зверилница. Това са истински горски бикове, с нищо не отличаващи се от домашните бикове, освен по това че всички те са черни и имат по гърба си белезникава ивица, подобно на линия” (Кириков, 1952).

Според Herbertstein (1549) местната раса от Северна Африка се отличавала с лъскаво-червения си косъм. К. Gesner сочи, че Сигизмунд и Schneeberger са дали оригинални описания на тура. Знае се, че Сигизмунд е подарил на Herbertstein изкормен труп на тур, но без челна кожа. Позите на тура и на зубъра у него са като от лоши препарати.

В 1927 г. английският зоолог Charles Hamilton Smith (1776-1859) открива при един търговец на картини в гр. Аусбург отлично изображение на тур. Аусбургската рисунка, прерисувана от Хамилтън в 1827 г. и до днес се смята за най-достоверното изображение на тура. Тя е направена по рисунка от първата четвърт на 15 в., т. е. сто (? двеста) години преди окончателното измиране на тура. На нея турът е изобразен с голяма глава, дебела шия, “черен като сажди” и с бяло подбрадие. Рогата били като на днешните румънски и подолски говеда - извити и светли, освен на върховете. В ъглите на рисунката са разположени хералдически знаци със златни букви и с готически букви, почти изгъркано се чете “тур”. Всички други описания са откъслечни, несъвършени и противоречиви (Сержанин, 1955).

Сравнени с домашното говеда от 16 в., Gesner (1551) пише, че: “Туровете трябва да бъдат съвсем подобни на нашето обикновено черно говеда, но са по големи и с по-дълъг косъм. Челото, с неговите къдрави и гъсти косми придавали на изражението му ужасяващ вид. Според това описание краката на тура били по-светли от тези на домашното говеда. Кравите са по-дребни и по-къси от биковите. Бичето има кафяво-черен цвят. На половин година то е съвсем черно с една по-светла ивица, широка около два пръста по гърба. Кравите запазват горепосочения цвят през целия си живот и рядко стават черни. Тези животни са твърде силни, твърде подвижни, твърде лоши. Те никога не се оставят да се опитомят.

Herbertstein (1549), позовавайки се на данни на Gesner, 1551), пише, че турът е бил “... един едър тъмнокафяв или черен бик, обозначен с една ръждива линия, около муцуната по светло, къси крайници, плоско чело, дълги рога (над 40 cm), белезникави с черен край. Кравата – кафяво-червена с една бяла хребетна ивица. Те имаха през лятото един относително къс косъм, вероятно по-ръждиво-червен през зимата, и по-черен - през лятото.”.

Има запазени сведения за лов на Граф Уоруик (Earl of Warwick; Richard Neville, 1428-1471) в Англия, в който той убил и една тъмна крава (Гетчинсон, 1898).

Шкорпил и Шкорпил (1900) смятат, че черният цвят на козината на див бик е естествената окраска на мъжкия, но не и на кравата. Те още пишат, че турът е живеел около блата. Според Соколов (1959) косъмът му бил къс, груб и неизвит. По челото и на опашката, обаче, той бил къдрав. Лете плътно прилягал и изглаждал лъскав, а зиме израствал по-дълъг.

По гърба си турът имал бяла ивица (Schneeberger (по Gesner, 1551; Herbertstein (1549). Някои от старите автори наблюдавали непосредствено тура (Плиний Стари, Тацит, Аристотел, Херодот и др.) споменават, че турът имал на гърба си надлъжна бяла ивица. Този интересен белег не е споменван по-късно. Според нас, ако разгледаме предположението, че еволюцията на разреда *Artiodactyla* е следвала пътя “антилопи - биволи – говеда”, не можем да си обясним този белег, който е един елемент от примитивната първична окраска. Т. напр. атавистично се появяват зебровидни напречни шарки по краката на магарета, а по рядко и на конете. Не само в млада възраст говедата (телетата) напомнят на антилопите. Бялата (или светла) гръбна ивица

се проявява често или присъства постоянно в окраската на различни съвременни породи на говедото. Тя е запазена и до днес и я откриваме във финландското говедо, джерсийското, швейцарското, преди в западнобългарското (разпространено между реките Цибрица и Огоста), пинзгауерското, дърхамското (или дарамско, от името на английския град Durham), херфордското и др. При пинзгауерското говедо тя е представена в предната част от гърба и достига докъм плешката. Може да се простира и по цялата дължина на гърба (финландско, дарамско, джерсийско говедо). При западно-българското и дарамското говедо тя е запазена пред плешката. Същото е и при херфордското, но при него тя липсва по задницата.

Крава от сивото българско (искърско) говедо, с. Кремиковци, 12.03.2013 г. (сн. 3. Боев).

При провеждането на селекция едва ли е обръщано внимание да се закрепят този белег, ненужен от стопанска гледна точка. Но при метизацията на отделни раси може да се очаква проявяването на някои от замаскираните примитивни белези. Това доказва Дарвин (1869, 1987). При кръстосване на гълъби с бастардно поколение сиви, с окраска като на дивия скален гълъб (*Columba livia* L., 1758), постепенно чрез свободното кръстосване дивата окраска се възстановява. Такива са всички свободно живеещи градски гълъби в София.

Подобен белег се е запазил и в окраската на някои днес живеещи видове диви говеда като бантенга (*Bos javanicus* d'Alton, 1823). Той има крайопашна бяла "престилка", подобна на сърнешкото огледало – белег характерен и за много видове антилопи. Гръбна бяла ивица, почти до плешката намираме при скокливата антилопа

(спрингбок, *Antidorcas marsupialis* (Zimmermann, 1780)), големия куду (*Tragelaphus strepsiceros* (Pallas, 1766)), малкия куду (*T. imberbis* (Blyth, 1869)), пъстрата горска антилопа (бушбок, *T. scriptus* (Pallas, 1766)) и др. (Dorst, 1972).

За полския тур е характерно наличието на неширока светла ивица по хребета, вероятно съставена от тъмни и светли косми. Самият Herbertstein (1549) (1556), който бил австрийски посланик в Полша и Русия, е писал, че туровете, тези истински горски бици с нищо не се отличават от домашните, освен по това че те са съвсем черни и имат надлъж по гърба си бяла ивица подобно на линия”.

Като се има предвид, че подобна гръбна бяла ивица не се проявява нито в коне, нито в магарета, кози, овце и пр. (вероятно тя не съществува в предшествениците) би могло да се очаква че туровата бяла нагръбна ивица, проявена в някои домашни породи, е един от елементите на твърде древна окраска, съществувала още в далечните предшественици на бовидите – антилопите, запазен и проявен и досега в някои рецентни видове африкански антилопи.

Соколов (1959) допуска, че туровете от Южна и Югоизточна Европа са били по светли. На една римска мозайка от малоазиатска Турция е изобразен бик с тъмно шиферно сива окраска (вероятно се касае за Pergamonmuseum в Берлин; Massow, 1932.). Трябва да имаме предвид обаче, че е възможно тъмносивият цвят на изображението да се дължи на частичното избледняване на оригиналния цвят през хилядолетията.

В 1966 г. при Чаталхююк (Çatalhöyük) в Анадола е открит Храм на лова от неолита (7500-5700 г. пр. н. е.). Рисуваните по стените сцени са на сражения между хора и зверове. Изобразени са турове, благородни елени и хора, наметнати с кожи от леопарди (*Panthera pardus* Linnaeus, 1758). Тези творби са революция в познанията за изкуството през неолита в Близкия Изток. Чаталхююк се смята за един от най-старите градове на Земята (Аноним., 1966).

Изображение на ловна сцена с тур от Чатал Хююк (5850 г. пр. н. е.; Турция).
(по:https://www.google.bg/search?q=aurochs+chatal+huyuk&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwip-bC9zobPAhVGUHQKHcBKBVgQ_AUIBigB#imgrc=dV5-VYV0rbgixM%3A)

В двореца на крал Минос в Крит е запазено изображение на тур със светлокафяв цвят с отенък на сепия и с почти бели рога (Lydekker, 1913). На пълноцветните рисунки в гробниците на египетските фараони са изобразени червенокафяви бикове, отчасти петнисти със светъл корем и светли вътрешни страни на краката. На някои от тези рисунки рогата и копитата са показани черни, което А. Сцалай (1930) разглежда наравно с червенокафявата окраска като расово отличие на африканските от европейските турове.

Соколов (1959) изтъква, че още Gesner (1551) отбелязвал, че женските запазват “телешката” си черно червеникаво-кафява окраска за цял живот и много рядко биват изцяло черни. Въпреки описанието на Gesner (1551), че тура е сходен с черните домашни бикове, в своето немско издание на съчинението си Tierbuch (1583), той всъщност го изобразява кафяв с жълтеникава долна част на шията, гърдите и корема. Копитата на европейските турове били по-светли, отколкото са те у днешните домашни говеда.

В литературата има данни и за друга окраска на тура. Някои източници, вероятно са го представили с известни изменения поради несъвършенството на живописната (и печатна) техника. В картата на Ебщорф от края на 13 в. “уруса” има червено-жълта окраска. Около Schönebeck в централна Германия са били намерени останки от череп и част от космената покривка (!). Космите около основата на роговете са били отпред бели, а отзад червено-кафяви. Възможно е цветът им да се е изменил поради дългото пребиваване в почвата, а също така има съмнения дали тази находка действително принадлежи на див тур. Турът, подарен на папския нунцио-кардинал Gaetano от полския крал Sigismund III (Zygmunt III Waza; 1566-1632) през 1596 в. бил сив, но Lydekker (1913) неоснователно обяснява че този тур не е бил чист, а хибриден, тъй като не произлизал от Якторовския лес, където е било последното убежище на туровете, а от краалския резерват близо до Варшава.

Личният ловен рог от тур на полския крал Sigismund III Waza от 1620 г.
(по:https://www.google.bg/search?q=aurochs+silver+horn&biw=1920&bih=860&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjXwZeU4sPPAhVJ6xQKHR_eAIUQ_AUIBigB#imgrc=xWkn0XW-z15ZWM%3A)

Дълго време туровете, живеещи на стада, са се появявали на обработваемите земи и са нанасяли големи щети на стопанството. Тогава земеделците се вдигали на борба против тях, която в крайна сметка довела до тяхното унищожаване в природата и до опитомяването на младите и по-кротки заловени животни.

Според Боголюбски (1940) одомашнените турове били с по-ниски плешки. Във всеки случай, независимо дали са диви турове или домашни, приведените от него древни изображения на турове много приличат на дивите. Следва да се има предвид, че по това време, а даже и по-древно, в Египет, Индия, Месопотамия, Южна Европа е съществувало домашно животно безгърбо говедо, но също и гърбато дългорого, както и шуто (безрого) говедо. Окраската на последното варирала, а имало и животни с пъстри шарки. Наред с това в Асирия (1 хил. пр. н. е.) е имало вече породи домашни животни, въпреки че 2000 години по-късно в Европа все още са ловували на турове – дивите им родоначалници. Паралелното протичане на тези два пороцеса доказва възможността за допълнителното последващо одомашняване чрез или преливане кръв от дивия тур на домашния добитък, което е могло да продължи поне 2 хилядолетия. Възможно е опреснителното кръстосване да е поддържало силата и величината на домашното говедо, което в това време вече издрейбяло в много страни, какъвто е бил случаят напр. с говедото, отглеждано от скитите и германците.

Lukaszewicz (1958) смята, че цветът на космената покривка на тура би трябвало да е бял, основавайки се на факта, че всичките произлизащи от тура, така наречени примигенични раси говедо (степно украинско, унгарско римско и шотландско парково), са бели. Доводите, че цветът на европейския тур е бил червен според него са неиздържани. Рисунките на картата на Ебсдорф от ок. 1234 г., представящи на територията на Русия див вол с червеникав цвят, полският израз “червен като вол” и др. са несериозен довод. Споменатото изображение на тур от края на 16 – нач. на 17 в. в Музея Чарториски в Краков, също го представя с червено-кафява космена покривка на тялото.

Според Hilzheimer (1917, 1930) египетският тур представен на рисунките от гробниците на фараона Сахура (2487-2475 пр. н. е.) бил червен (“руди”) с изразено седло. Вероятно, ако се отнася до европейския тур, цветът му е бил черен или кафяв. Широко разпространено е твърдението, че бикове са били тъмни, а кравите - светли. Във всеки случай, абсолютно неверни са доводите на това, че уж (както е по Mertens, 1906), а след това и по други немски автори), че полският тур е бил с черен цвят, а немският - с червен. Може би това става въпрос за описани и изобразени различни по възраст индивиди, черните от които са били възрастни мъжки, а червено-кафявите – женски или млади (ювенилни) екземпляри.

Изображенията на турове от палеолита, отнасящи се още от времето на тяхното одомашняване, са известни от пещерите на Испания. Съдейки по тях турът е имал завишена плешка и в по-голямата си част насочени напред “бодящи” рога (Боголюбски, 1940). Такава постановка на рогата е характерна за бикове от южните породи, докато кравите са имали понякога и друго насочване на рогата - напред и нагоре. За вида на тура ни дават представа няколко изкопаеми скелета. Такива има в гр. Упсала, в Кеймбридж и в Киев. Палеолитните изображения на тура се отличават от най-известното средновековно изображение на тур - Аусбургското, особено, с отсъствието на изпъкнала плешка. Ред интересни изображения се отнасят към тези периоди, когато говедото е съществувало само в одомашнено състояние. Към тях се отнасят чашата от Вафио намерена в Гърция и отнасяща се към Микенския период (2 хил. пр. н. е.). На чашата са изобразени сцени от лов на бикове и мирно пасящи бикове.

Картата на Ebsdorf от ок. 1234 г.
(по https://en.wikipedia.org/wiki/Ebstorf_Map).

Според събраните от Lukaszewicz (1952) сведения, окраската на тура (черна или кафява) се е променяла през различните сезони на годината. Той е имал надлъжен бял хребет, ръждив косъм, бяла обиколка около муцуната и вътрешната страна на краката. Там била ясно контрастна. Кравите били ръждиви, както и телетата. Смяната на цвета на козината им се извършвала в продължение на 6 месеца. По отношение на рогата е установено значително разнообразие. И черепите често се различавали доста едни от друг. На палеолитните рисунки най-често турът е изобразяван с черне окраска. Морфологично тези рисунки са много верни. Малка е вероятността за свободна художествена интерпретация. Рогата обаче, са доста различни. Въз основа на изображенията от древен Египет (вкл. Вавилония и Асирия) изображения се обособяват 2 типа рога: (1) древни с извивка като полумесец и (2) нови лировидно извити.

Резюмирайки оставените точни описания на последните турови представители, заключаваме, че турът е бил с черна козина (възрастните мъжкари), със светла гръбна ивица, с колосален ръст и големи и силни масивни рога, отправени настрани-нагоре-напред и навътре. Лобът е бил квадратен, плосък с дължина равна на половината от дължината на целия череп. Тилният му ръб е бил силно извит и се издавал под повърхността на теменните и тилните кости. Женските екземпляри са достигали на височина 165-185 cm (Петков, 1931 в) и били по-светли (тъмно-кафяви).

Възрастен мъжки тур (ил.: Велизар Симеоновски - Field Museum of Natural History – Чикаго, САЩ), 2018.

8. Глава

Лобът на тура отгоре бил почти равен и сравнително продълговат (Попов, 1943). Според Богданов (1913, 1937) той е по-издължен, отколкото при другите диви бикове и от очите до върха на муцуната той се стеснява постепенно (белег, който според него отсъства у *Bos frontosus* Nils.). И той обаче, отбелязва плоското чело като особен белег в черепа на тура. Тилният костен гребен е прав, очните орбити слабо се издават и осите им са косо насочени напред. Костните основи за рогата излизат от черепа направо в страни, а не от колоноподобни образувания, както е при *B. frontosus* (Богданов, 1937).

Размерите на черепа варирали – индивидуална изменчивост, геологична възраст (т. е. хроноклина) и други неясни причини. През втората половина на кватернера туровете издрембняват, както и много други видове бозайници. Главата, обратно на твърдението на С. Smith, не е била много голяма. Ушите навярно са били къси, а очите - едри. Шията на тура била къса и широка. Главата си в спокойно състояние е държал сравнително ниско и в това отношение рисунката на Herbertstein (1549) е по-вярна от тази на С. Smith.

Интерес представлява сравнението и разграничаването на старинните изображения на тура от тези на зебуто. Богинята Алтар е била изобразявана като зебу. Реалистично изображение на две зебу са представени от von Massow (1932).

Боголюбски (1959) обобщава за холоценските костни останки от турове, че принадлежат на следните 6 раси (подвидове): *B. primigenius typicus* Woj., *B. p. opistonomus*, *B. p. macroceros* Duerst, 1899, *B. p. intermedius*, *B. p. urus* Cesaret Plinius и *B. p. balticus* Stegmann von Pritzwald, 1924. Според този автор Лайтнер е изследвал 6 плейстоценски и 45 холоценски черепа. Той синонимизира *B. trochoceros haani*, *B. italiae* и *B. siciliae*⁹ с *B. trochoceros*. Плейстоценският тур се отличавал от холоценския с по-големия си ръст и особено по дългите си костни израстъци на рогата. Той намерил и полови различия в тазовите кости и черепите между кравите и бикове. Рогата у бика били 49-78 cm, а на кравите 33,5-53 cm. Възприеманият от него *B. p. europaeus* Adam. за родоначалник на домашното говедо имал черепни белези, аналогични на черепите на турицата. Освен това, рогата на черепа често се засягат от мутации. И първобитните народи са водили отбор по такива мутанти. Това е било по-разпространено през неолита.

Leitner (1927) споменава дивите късоноги турове на австрийския зоолог Leopold Adametz (1861-1941), въпреки че са с 20 % по-дребни от типичните, стоят по-близо до туриците, отколкото към торфеното, или албанско, говедо. Изобщо авторът счита *B. primigenius* като единствен родоначалник на домашното говедо. До днес не са отделени краниологически раси и подвидове, но разселването на тура по голямото пространство на Евразия и Северна Африка, говори за това, че туровете екологически не са могли да бъдат еднородни, подобно на съвременните африкански (кафърски) биволи (*Syncerus caffer* (Spartman, 1779)). Очевидно, не само черепните, но и телесните им характеристики, са били различни в различните части от ареала.

Много изследвания засягат изменчивостта на черепа на тура. Тя се обяснява и факта, че туровете дълго време са обитавали Стария Свят - през целия ледников период, както в плейстоцена, така и в холоцена. Особено важни са приносите тук на Leitner (1856) и Громова (1962), които са отделили от истинските турове (т. е. холоценските бикове - *B. primigenius*) плейстоценските бикове (*B. trochoceros*).

Завадовский (1956) смята, че са обособени няколко типа на домашното говедо: 1) с плоско чело - сиво украинско, средноруско и холандско говеда; 2) с дълго и широко чело - симентали (едри и силни животни, родина на които е Швейцария, където това говедо е получило най-голямо културно развитие); 3) с дълго и сравнително широко чело - шведско и швейцарско говедо; 4) с къса и широка (дали са началото на по-дребни породи от европейския едър рогат добитък, център на разпространението на който е бил района на Алпите, макар че животни от този тип се срещат навсякъде в Средна и Северна Европа; 5) едро рогато говедо (няколко породи - астраханско, киргизко и отчасти казахско говедо, вероятно произлезли от дивия си индийски предшественик - индийския бивол (*Bubalus arnee* (Kerr, 1792)), от който произлиза и особената порода едро гърбато говедо "зебу" широко разпространено в Индия. Сивото украинско говедо според Богданов (1913) е пряк наследник на тура, наред с холандското, великоруското и вероятно киргизкото говедо. Бяла гръбна ивица до плешката често или постоянно се появява в някои съвременни породи. Възможно е (предположение на Н. Б.) шведската порода всъщност да произлиза от швейцарското говедо, защото още Дарвин (1869) пише за швейцарски породи. Швейцарските породи са с различен цвят - от светло сив до чернокафяв и имат светла препаска надлъжно по хребета, но са без чисти бели шарки.

⁹ Днес се разглежда като подвид на тура - *Bos primigenius siciliae*.

Според Попов (1943) лобът му отгоре почти равен и сравнително продълговат е бил снабден с грамадни извити рога.

9. Рога

Добре развити рога са имали и двата пола. Дължина на рога по извивката в изключителни случаи е достигала до 1,98 m, а обиколката на рога в основата – до 60-65 cm. Някои рогове, употребявани като съдове за вместимост (и чаши) събирали до 4 l. Един рог на тур от местн. “Бабуя” край римския град Рациария на 1 km от с. Арчар (Видинско), донесен в Националния природонаучен музей при БАН от биолога Стоян Лазаров през 2002 г. имаше следните размери: обиколка в основата 32,2 cm и дължина по външната извивка на рога – 61,0 cm.

Според Громова (1930) формата на рогата е доста изменчива, но извивката им е силно консервативен белег. Направлението им е много характерно - от главата встрани и едновременно със слаба извивка назад, а след това изведнъж завиват нагоре и напред. Върховете на рогата са насочени леко навътре и отново нагоре (вж. типичните рога на екземпляра от известната аусбургска рисунка. В основата си рогът бил с пръстеновидни издатини и бразди, а нагоре - както при днешните говеда – с гладка и блестяща повърхност (Соколов, 1959). Цветът на рогата бил светъл (жълтеникав или светлокафяв) с изключение на тъмните, често чернокафяви, краища (върхове). Това личи и от аусбургската рисунка.

Рог на възрастен мъжки тур от неизвестно находище в България (постъпил в Националния природонаучен музей през 2002 г. (04.05.2016; сн. З. Боев).

Отлично запазени черепни фрагменти с рогата на турове от експозицията на Регионалния исторически музей във Враца (21.08.2011; сн. З. Боев).

Череп на възрастен мъжки тур – експонат в Палеонтологическия музей на АН на Украйна в Киев. Сн. Недко Недялков (24.06.2016 г.).

Туровете в Македония и Тракия, според древногръцките летописци, се отличаваха с големите си рога. Те именно, били високо ценени от гърците, които ги изпозвали като бокали. В черквата във Варна “Св. Николай Мирликийски Чудотворец” е изобразен един такъв бик (?тур) с огромни размери на рога. Върху ритони от Микена са изобразени турови глави с огромни лировидноизвити рога.

В Египет върху стенни картинни изображения от 3000 г. пр. н. е. се виждат три породи говеда, едната от които е с много дълги рога. В Гърция при разкопките на старата Микенска култура е намерена една говежда форма твърде много наподобяваща дългорогото египетско говедо, което е дало повод да се заключи, че в старите времена турът действително е съществувал в Гърция. И в релефите по златните чаши от 1200-1500 г. пр. н. е. се виждат изображения на тура. Че това говедо е живяло в диво състояние в Гърция и по времето на Херодот, в горите между Нестос и Ахелеус се вижда и от една негова бележка в която той пише за “... диво говедо, чиито рога са с огромна големина”. За таково говедо пише и Цезар.

В поречието на реките Аксий и Терм имало “много лъвове и диви бикове, чиито прекрасни рога се занасят в Гърция” (Извори, т. 2., с. 32). На монети от Еритрея и на Евбея, а също и на монети от Дикайя в Халкидика, в Северна Гърция има изображения на тура, чиито рога са с големина, положение и посока, идентични с тези на тура.

Заслужаващо внимание изображение на ритон във вид глава на бик от шахтова гробница представя Златковская (1961), вероятно собственост на някой богат микенски управител. Рогата му много приличат на тези на *B. primigenius*, но сравнен с фигурата на бика от “Фреска из Кносос с изображение на игра с бик” се вижда голям дългорог бяло-пъстър (петнист, т. е. домашен) бик, пробол с рога си единия от играчите.

Прословутият кнососки бик от Двореца в Кносос (остров Крит; късно-бронзова епоха, минойска култура).

(no:https://www.google.bg/search?q=%D0%B1%D1%8B%D0%BA+%D0%BA%D0%BD%D0%BE%D1%81%D0%BE%D1%81&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwiD9ank24bPAhWJthQKHVSNCtOQ_AUIBigB&dpr=1#tbn=isch&q=knossos+bull+leaping+fresco&imgc=es7hzhFE9EN_BM%3A)

Съд с изображение на глава на бик от златното съкровище от Над сент Миклош (северозападна Румъния).

(по:https://www.google.bg/search?q=%D0%B7%D0%BB%D0%B0%D1%82%D0%BD%D0%BE+%D1%81%D1%8A%D0%BA%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%B5+%D0%9D%D0%B0%D0%B3%D0%B8+%D0%A1%D0%B5%D0%BD%D1%82+%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%BE%D1%88+%D0%B1%D0%B8%D0%BA&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwicgOOR3obPAhWCXBQKHdb0B1cQ_AUIBigB#imgdii=eSzPJ4FFL_oZtM%3A%3BeSzPJ4FFL_oZtM%3A%3Bmkee3si5TMmLaM%3A&imgrc=eSzPJ4FFL_oZtM%3A)

Изобразеният върху монети декадрахми на тракийското племе дерони от 6 в. пр.н.е. масивен бик, впрегнат в двуколка (Аноним., 1961) не е късорог, а с дълги и извити рога, като на тур. Подобни са и рогата на бика от ритуалния съд с говежда глава от златното съкровище от Над Сент Миклош от 7-9 в. (Мавродинов, 1959). Те са относително дълги, но не като на днешното унгарско степно говедео, и са също характерно извити встрани и нагоре. Рогата на унгарското степно говедео се различават от тези на широко разпространеното късорого говедео, а също и от тези на украинското, вероятно издаващи различен произход.

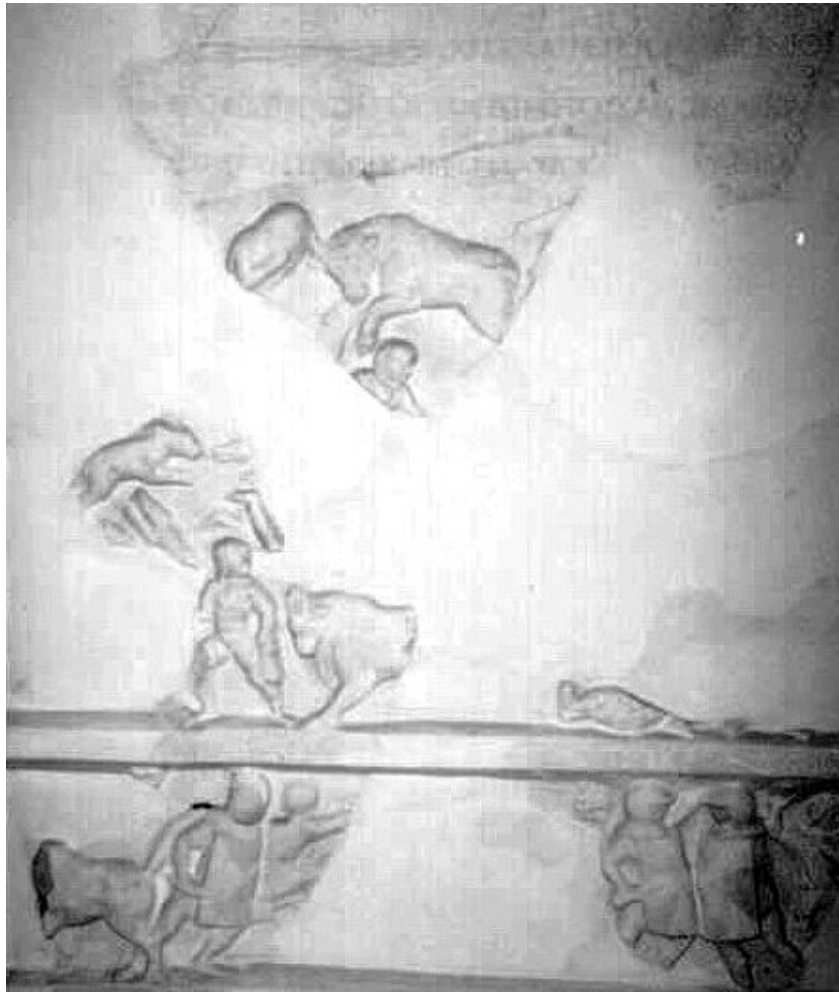

Унгарско степно говедо

(no:https://www.google.bg/search?q=HUNGARIAN+STEPPE+CATTLE&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjcpsjI3cPPAhVBGhQKHfBCvsQ_AUIBigB&dpr=1#imgrc=kJa_D5Gh0DhvAM%3A)

Твърде реалистично е изобразен върху известната чашата от критско-микенската епоха от Вафио в Спарта (1500 г. пр.н.е.). Според Келлер (1910) и Долгих (1912) пътят от лов на турове до опитомени бикове е дълъг. Lengerken (1953) смята, че на чашата са изобразени домашни бикове. Това подкрепя и Боголюбский (1959), който смята, че тяхното телосложение по-скоро наподобява това на одомашнените форми. Те са близки с тези, които в Гърция се употребявали в цирковите зрелищни боеве. Според нас тук става дума за одомашняване, макар че изображението на бягащия бик повече наподобява домашното говедо, а палмите вероятно подсказват, че вазата е изработена по на юг - в Северна Африка или Предна Азия.

В Keller (1909-13) и Hanzák et al. (1965) е поместено клише с 6 барелефни изображения на турове. На всички тях личат добре формата на главата и профила на рогата.

**Барелефно изображение на гладиаторски борби с бикове от Одесос, 221 г. н. е.
(Археологически музей – Варна, 22.07.2003 г.; сн. З. Боев).**

Заради това, че турът бил остророг, по времето на Вл. Мономах (12 в.) съветвали да не се държат заедно зубри и турове, за да не се избият.

На черепа на тур от Младеновата пещера (край с. Чирен, Врачанска област) личат ясно двата рога, носочени напред. На античните изображения на домашни говеда от Стара Загора рога не са изобразени (Фактът, че тъкмо тази част е отчупена, не доказва, че те са били безроги или късороги.). Насочените напред турови рога се свързват с еленовите (първото фронтално насочено разклонение). Византийският търговец Козма Индикоплевст (6 в.) споменава (между 535 и 547 г.) за странното обединяващо животно “турелафос” (тур-елен). Любопитно е, че Димитър Маринов също открива подобно име – “вол-еленчовец” (Маринов, 1914). Според този автор (пак там) се вярвало, че добрите (ценните) волове трябвало да имат рога като сърп. Това не е типичния рог на късорогото говедо и навярно е свързано с представа за голямо говедо от по-примитивен тип, с по-други рога. Според Lukaszewicz (1958) в Древния Египет са били разпространени турове с два типа рога – стари с рога като полумесец и нови с рога, извити като лира. “Зъбатият тур” (turelaphos), споменат от Козма Индикоплевст, вероятно е получил определението си от употребяваните имена на зубъра: “зубр” – “зуб” – “зомбр” – “зъб”.

В 16 в. Конрад Кеснер споменава за туровете, че “Те имат два тънки (за отбелязване – тънки! – б. а.) рога, закривени напред.”. Очевидно, по отношение на формата и размера на рогата има голямо разнообразие. Същото е и с черепите. Трудно е да се намерят два еднакви (Lukaszewicz (1958)). Рисунките на палеолитните ловци също изобразяват тура с различни рога.

Рогата на възрастния екземпляр от Севтополис (5-3 в. пр. н. е.) са били около 0,70 m дълги, а на младия - около 0,60 m (Марков, 1958). У нас, обаче са намерени информативни антични релефи, изобразяващи късороги, но вече домашни, говеда. Според Маринов (1953 б) българският селянин е смятал за добри онези волове, които имат “високи рогове извити като полумесец”. Според нас това е архаичен остатък, напомнящ за дивия пратип (прототип) на говедото, донякъде характеризиращ се и наличието на лировидни рога. Любопитно е, че подивелите говеда в Шотландия имат рога, по-дълги от тези на тура.

Най-многобройни са останките от едри и по-дребни по размер турове в ледниковите отложения, покриващи лондонската глина при Herne Bay (Kent). Дължината на всеки рогов калъф по външната извивка е 99 cm (Гетчинсон, 1898). Според Г. Вудс черепът и рогата на големия тур са намерени в могилата на Уилтширските хълмове. Той предполага, че срещането от първите заселници в Англия с тура е в основата на легендите за Гьуй.

Петков (1931 а) съобщава за находки (костен материал) “в планината над с. Гниляне (Софийско)”. Най-значителна и представляваща най-голям интерес от тях бил един непълен череп от мъжки екземпляр със запазени рогови израстъци. Датировката на материала е неолит, поради което авторът заключава, че става дума за останки от диво ловно животно. Нещо повече – той смята, че нашият тур е имал сравнително високо чело, а тилът му, в най-тясната част при рогата, е бил по-широк, отколкото у повечето от досега намерените из Европа турови черепи. Особено силно развити са роговите израстъци с дължина почти 82 cm и обхват в основата им 37 cm. Следователно туровете от България имали много големи рога. С малко по-големи от неговите рога са познати досега само 4 други турови черепи от Европа. (Тук следва да припомним и факта, че световният ловен трофей от рога на благородния елен (*Cervus elaphus*) също произлиза от България, 1978 г., Тодор Живков – б. а.).

Рогата на днешното унгарско степно говеда се различават, както от тези на късорогото говеда, така и от рогата на украинското.

10. Биология и поведение

От достигналите до нас сведения на съвременници, както и от народния епос, научаваме, че турът е бил бързо, силно, и от време на време - свирепо животно. В руските сказания и легенди той е образец на сила, храброст и бързина. Разсърден, той лесно е вдигал с рогата си конник с кон и ги е хвърлял на земята. Не се страхувал нито от хора, нито от животни и не отстъпвал от пътя, навярно вече в последните няколко десетилетия, когато съществувал в полусвободно състояние и не се боял от хората. Независимо на масивността си, турът бил пъргав, бягал лесно и бързо. Затова и ловът на диви бикове винаги е бил образец на необикновено мъжество, сила и ловкост и храброст. На лов излизали с много коне, пещаци и кучета и се стремели да отделят набелязания тур от другите. По мнението на Остророг, приведено от Соколов (1959), в един загон не било възможно да се държат заедно оградени зубри и турове, поради веднага възникващата вражда между тях.

Цезар споменава, че уловените млади турове не се опитомяват. Schneeberger привежда няколко неуспешни опити за отглеждане на теле от тур под домашна крава.

Във всички случаи телето загивало. Гласът на тура вероятно наподобявал този на домашния бик. Морщин съобщава, че зубъра “хрюкает”, а тура - “стонет”. Hainard (1949) привежда сведения от неназован по-старинен източник, според които злобата на тура, както и неговата сила и бързина, вероятно са обезкуражавали ловците на турове.

Чифтосването е ставало през септември. Между мъжките тогава имало ожесточени борби, завършващи понякога и със смъртта на двамата. Отелването ставало през май като преди това женската се оттегляла в най-големия гъстак и оставала там около 20 дни с телето си. След това излизала на открито. Майките много пазели телетата от вълци и от нападение от хората (Соколов, 1959).

На нас не са ни известни надеждни данни за половата структура на естествените турови популации, но от наличните сведения за последното запазило се турово стадо, проличава дегенеративната тенденция за нарастване дела на мъжките индивиди. От 11 мъжки и 22 женски полученият приплод бил 3 мъжки и 1 женска.

Изключително тежка за оцеляването на дивите турове се оказала конкуренцията с домашните говеда. От оптималния си биотоп (лесостепта), турът бил принуден да засели гората – един почти песимален за него биотоп. Липсата на изобилните и разнообразни житни треви от степта, за чиято паша турът е отлично приспособен, силно се различавали от оскъдната (често напълно отсъстваща) тревна покривка в горите и с опадалата шума или с пониците и храстите в гората. Енергетически неизгодно било за огромно животни като тура, да изминава ежедневно значително по-големи разстояния в търсенето на достатъчно храна. Вероятно това е и една от причините за “принудителната” маскулинизация, предрешила съдбата на вида. Мъжките като по-едри и по-силни, по-лесно преживявали при влошените условия за изхранване.

И Громова, Мирчинк (1937) и Соколов (1959) също смятат, че турът с огромния си ръст е животно, което не би могло да оцелее в гъстата гора. Громова (1930, Gromova, 1931) като анализира миналото разпространение на *B. primigenius* идва до подобно заключение, че той е бил жител на смесените и широколистни гори и открити степи, но не и на тайгата. Според Соколов (1959) турът не е обитавал и сухите степи, тъй като устройството на зъбите му не позволявало да преработва сухите, твърди и жилави степни растения. Това обаче, е в пълно противоречие с допускането на Боголюбский (1959) за възможността на тура да се е хранел и със сухи твърди треви.

За туровете във Франция през 16 в. Gesner (1551) пише: “Те ядат през зимата жълъдите и стават от това по-тлъсти и с по-лъскав косъм. През зимата се хранят с листник и пъпки (шума). Дават им също така и сено което селяните от съседните села приготвят за тях. През лятото те излизат в съседните ниви и правят големи пакости. През зимата туровете се придържат в стадо, но през лятото живеят изолирано. Пази се в тайна техния брой, без да се знае с каква цел.”

Schneeberger изтъква, че зимата турът прекарвал на неголеми стада, а през лятото живеел поединично. Това, според нас, е възможно да е последствие, предизвикало промяна в биологията му, в резултат на принудителното му изтласкване в горите. В оптималния за него биотоп, каквато е лесостепта, турът е можел да има и по-големи стада, в случай че не е преследван от човека. Възможно е, както биволите в топлите часове на деня, и туровите стада да са навлизали във водата, за да се спасят от летните горещини или от безпокоящите ги насекоми.

Лете туровете се хранели с трева, но не пренебрегвали и шумата и младите издънки на храсти и дървета. През есента според сведенията, които ни е оставил Anton Schneeberger (1530-1581), туровете ядали жълъди, от които ставали много тлъсти. Зиме се хранели със суха шума и клони, а може би са гризали и кората на някои дървета - резците им са способни за това. Известно е, че туровете много страдали от суровите

зими – е дно косвено доказателство според нас, за по-южния произход на вида. През последните години от съществуването им, в Якторовската гора туровете са ядали специално приготвено за тях сено. Въобще, гората била също много важна за тура. В нея той презимувал. Едва на пролет туровете излизали от гората по откритите полета и (в последните столетия) са ядали и ожънатите (и неожънати) посеви и са ги разхвърляли с рогата, за което също има запазени сведения.

Като цяло, обаче, учудващо е, но сведенията за биологичните особености на тура са твърде оскъдни. Те се съдържат главно в написаното от Święicki (1634), Giovanni Paolo Mucante (1557-1617; секретар и церемониал-майстор на кардинал Enrico Gaetano), Blaise de Vigenère (1523-1596) и C. Gesner, който използвал Herbertstein (1549) и наблюденията на Bonarus (по Audouin et al., 1822) и Schneeberger (по Gesner, 1551).

От достигналото до нас, записано от Gesner, 1551, 1606) за тура, разбираме, че “Това е едно бързо (в смисъл на израстващо) животно, което може да живее твърде дълго време, но малко са (туровете – б. а.), които надминават петнадесет години. Вълците не им причиняват големи щети, ако те не скитат самотни след раждането си. Човекът не уплашва тура (полското име на аурокса), който не избягва от него. Ако той го предизвика, той го взема с рогата си и го мята във въздуха. Разгонването е през септември. Има често боеве (в смисъл на турнири за отстраняване на противника при овладяването на женската - б. а.). Най-силният е убиван по заповед на краля. Тогава набелязаният индивид се отделя от стадото и се ловува с много стада и кучета, често продължително. Той не пада, освен ако е ударен в гърдите. Удират му още докато е жив кожата между рогата и я изпращат заедно със сърцето и прясното и осолено месо на краля. Той изпраща от него понякога като подарък на другите князе.”

Според нас биологията на тура през последното хилядолетие се е изменила в разните части на ареала му и през разните периоди. Всички сведения от последните столетия обаче, сочат, че турът е бил горско животно – “горски бик”. Като такъв именно той е познат на човека от историческо време. Населявал е обширния Херцински лес и Якторовската гора, която според Lukaszewicz (1952, 1958) се състояла от бор, дъб, ясен, елша, клен, бряст, габър и бреза. Окрайнините на гората се състояли от марши (блата). При това, според съвременниците му, турът населявал най-глухите участъци на тази пуца. Тимофей Беляев (1768-1846) анализира споменаванията на тура в руската народна поезия и идва до извода, че бил тревопасен и обичал да се придържа към влажни блатисти и залесени места, за хранене и усамотяване (Беляев, 1812).

Изглежда екологически обосновано, че турът се е придържал към по-влажни биотопи. Вероятно на това се дължи и честотата на неговите находки в западните части на Източна Европа. Ние обаче, не възприемаме утвърждаването в последните писмени източници (напр. сведенията на Gesner, 1551, 1606), че той е обитавал “най-гъстите части на гората”. В последния период от съществуването му, действително това са били единствените му места за укрытия. Строежът на зъбната му система показва, че турът не е можел да се изхранва само с дървесната шума и оскъдната горска трева.

По данни на Schneeberger (цит. по Боголюбский, 1959), последните турове живеели в един участък от Херцинския лес (в Чешкия масив) близо до селата Сахачево и Качка, на пет мили от Варшава, столицата на Мазовия. Обикновено туровете се срещали в най-гъстите части на гората. През есента се хранели с дъбови жълди. В тази вековна дъбова гора имало огромни дървета. Някои дъбове имали обиколка от повече от пет “оргиас”. По това време туровете силно се угояват и затлъстяват. Така се подготвят за зимната оскъдица на храна. През зимата се хранят с листата на храсти и дървета, а също и със сено, което селяните от гореспоменатите села приготвяли още през лятото. През лятото животните напускат гората и отиват в нивите, ядат пожънатите класове; ако не ги прогонят кучетата, те след като се наситят, разпръсвали

останалото с рогата си. Казват, че в студените зими много от тях измрели от силния студ. Според А. Schneeberger (по Gesner, 1551) по негово време броят на туровете надхвърлял 50 и действителната им численост е неизвестна, понеже се скрила по някакви съображения. През зимата туровете бродели на стада. Почивали също заедно на едно място, по подобие на войска. Лятно време бродели свободно нашир из пустошта поединично. Всеки път обаче, когато някое животно се отдалечи и не се показва в продължение на няколко дни, селяните предприемали издирване с помощта на кучетата и го принуждавали да се върне. По сведения на съвременници, турът бил много пъргаво, но недълговечно животно. Вълците не са представлявали заплаха за тях, освен когато малките и младите се отдалечавали от възрастните и ставали тяхна плячка.

По сведения на Herbertstein (1549) нежизнеспособните и скоро умиращи приплоди между крава и тур били нежелани. Обикновено мъжкарите-турове били отстранявани от стадото, като ги преследвали и убивали.

**Съвременно домашно говедо от с. Странджа (21.10.2009 г.; сн. З. Боев).
(Отглежданите в това село говеда произлизат от линия от Белгия /Дилян
Георгиев – устно съобщ./.)**

Турът не се страхувал от човека. При среща с него не бягал, а неохотно и тромаво се отмествал от пътя. Когато някой се опитвал да го подплаши с викове или с хвърляне на нещо, турът не се раздразва, упорито оставал на мястото си, не отварял дори и устата си, а ако е разтворена - веднага я затварял, като че ли се подиграва на човека, правещ такъв опит. Когато той се хранел край пътя, трябвало да го заобиколят, дори когато преминавали и с кола, защото той обикновено не отстъпвал Herbertstein

(1549). Такава поведенческа реакция, впрочем е характерна и за повечето съвременни представители на рода *Bos*, откъдето е дошъл и епитетът “говедо” в смисъл на тъпо безсмислено упорство.

Schneeberger (по Gesner, 1551) отбелязва, че туровете се събирали през септември, силно възбудени. Когато е разтревожен, турът силно освирепява. При сигнал за борба (турнирен двубой), мъжкият спокойно се отдръпва. На тези могъщи животни не нападали дори и лъвовете. Ако подканите продължели, турът замахва с рогата, отмятайки главата си нагоре. Понякога двамата съперници за женската влизали в ожесточен бой, в който и двамата противници падали мъртви.

Според събраните разностранни сведения от van Vuure (2002), туровете пристъпвали към размножаване в края на лятото – през август и септември, а теленцата се раждали в края на пролетта през май и юни. Основният естествен неприятел на туровете бил вълкът (за по-голямата част от ареала им в Евразия).

Когато ходели на лов за турове, ловците набелязвали един, обикновено най-силния, и постоянно подканяли останалите мъжкарци на борба. С разрешение на краля продължавали лова за избраното животно докрай. Ловували също и на животни, за които са забелязали, че се кръстосват с домашните крави. Домашните крави, макар и да зачеват от мъжкарите-турове, раждали преждевременно или мъртвородени телета. Вероятно това се дължало на по-дребните им размери, както и на други причини. Туриците се отелвали през май, но някои, подобно на домашните крави, се размножавали и през септември. Есенното раждане се случва много по-рядко. Потомството, родено през есента било слабо заради по-оскъдното хранене и често поради силните студове телетата загивали. След преминаването на размножителния период, туриците се оттегляли в най-гъстите части на гората и там оставали с новородените около 20 дни. Когато теленцето укрепнело и започнело да тича, женската го отвеждала на пасището, но го пазела зорко, както от ловните хайки, така и от вълчите глутници. Уловените телета на тура отглеждали, като ги предоставяли на домашни крави. В повечето случаи обаче, телетата загивали (Herbertstein, 1549).

За заплашителния рев на тура Боголюбски (1940) привежда следния откъс от едно местно предание (бълина): “Зашипел злодей по змеиному, Он втретъе зрявкнул то туриному: А князи-бояре испугалися, На карачках по двору напозалися.”. В древноруските средновековни сказанията турът се споменава често, наричан като “тура бай”. В сказанието за Добриния Никитич, лошата магьосница Маринка Игнatieвна “... доведе го в широк двор, превърна го в тур бай, остави го в полето да гони осемте тура”. Сказанието за “Иван-Гостинний син” (син на търговец) ни дава една идея за гласа на тура: “Конят изпусна един рев като тур, триста жребци се уплашиха ..”. Когато докарали туровете при принц Владимир Соловей-Бриганд, той изревал като тур, а “... князете и боярите избягаха изплашени на четири крака ...”. По-нататък описанието продължава: “Уровете също така бяха описвани като мощни животни със стръмни страни (на тялото – б. а.) и широки ... , с които бяха сравнявани обшивките на корабите.”. В сказанието за Иван Годинович стотина души се хвърлят да преследват един тур, което свидетелствува за неговата сила. Той е казал между другото, че цар Афром Афромович, преследвайки Иван Годинович се превръща в тур, за да бяга по-бързо: “Той се превърна в тура бай, прекоси широките полета, прелетя черните гори като самур и прекоси реките като сокол”. В други сказания се посочва, че туровете се намират в блатистите гори и се хранят с треви. В сказанието, наречено “Добриния Никитич”, магьосницата Марина казва на конника, превърнат в тур “Изскуби ръждива трева и я накарай да я погълне с блатна вода (Впрочем дивите говеда на Samargue в Южна Франция се хранят с тръстика (!?) – б. а.), донеси им черна тиня и блатна вода!”. В същата легенда се намират и сведения за размерите на рогата на тура, които

бидейки украсени със злато и сребро, служели за чаши при пировете: “По това време княз Владимир накара да напълнят една чаша със зелено вино, която може би съдържаше едно ведро и половина и един рог от тур, който съдържаше една половин-трета от ведро, с мед сладък ...”.

В обобщение, турът в споменатите сказания и легенди, се представя като могъщо животно, наричано “тур бай” стръмни страни на тялото, с грамадни рога, което живеело в блатистите гори и се отличавало със силата, неустрашимостта и бързината си. Повечето от тези сведения произлизат от района на Днепър – някогашното Киевско княжество.

11. Произход и таксономия

Според Кулагин (1938) най-древните предци на говедата навярно са били антилопите, които като група се появяват през миоцена. Тогава възникват и биволите, бизоните и говедата. Позовавайки се на Rüttimeyer (1867) за сравнителната краниология, този автор ги разделя на 4 подгрупи. Според Wilckens (1905) обаче, се делят на две групи – Protaurina (първични, примитивни говеда - гаур, гаял, бантенг) и Taurina (съвременни, истински говеда). Чрез биволите се осъществява прехода към Taurina. Заключениета на Rüttimeyer (1867) са извлечени от сравнително ограничен изследван материал и някои от тях днес са отхвърлени. Интересно, че главата на телето на говедата първоначално наподобява тази на антилопите, след това глава на бивол и най-сетне - на говедо. Находките от същински говеда с плиоценска възраст са все още твърде малобройни. Не е така обаче за останките от плейстоцена. Такива са открити в много находища в Азия, Африка и Европа. В Европа те са на *B. primigenius*, а в Азия – *B. namadicus*. (*B. namadicus* сега се смята за синоним на *B. primigenius*.) Неговите черепи са сходни с тези на *B. primigenius*, но има и такива които са подобни на зебу (*B. indicus*). Штегман (1924) е описал някои черепи от този азиаски бик със съвсем прави рога като *Bos taurus orthoceros* Stegmann von Pritzwald, 1912. Громова (1931) доказва, че *B. namadicus* е сходен с *B. primigenius*. Hilzheimer (1937) е описал африкански тур – *B. primigenius* var. *haani* с относително дълги кости, подобно на днешното домашно говедо. Това сходство на древните видове в рода *Bos* предполага, че центърът на видообразуването е Азия, която е родината и на антилопите.

Според Окен, Малцбург и Адамец в Европа е бил разпространен и *B. brachyceros* (Кулагин, 1938, с. 300). Но не е ясно дали той е представлявал отделен вид или е бил само разновидност на *B. primigenius*. Според някои предположения, центърът на видообразуването на говедата (рода *Bos*) родина на говедата била Средна Азия, откъдето са се разпространило в три огнища (1) монголска група - дала началото на калмицкото, якутското и монголското говедо; (2) индийска група - зебу, индийско и африканско говедо (ватуси) и (3) средноазиатска група - хорасанско, афганско и древните европейски породи. Предшественик на последните вероятно е бил *Bos namadicus*, който се е преселил в Европа и е дал тук началото на тура и *Bos brachyceros*, които може би в Европа също са били опитомени. Зебуто според MacDonald et al. (1994) се отличава значително от останалите говеда по морфологията на черепа и състава на белтъците в кръвта.

Според Шкорпил (1897) и двата вида бикове – *B. primigenius* и *B. brachyceros* следва да се приемат за родоначалниците на сегашните бикове – *Bos taurus* L. Брахицерният бик е бил дребноръст и с къси рога. Той приличал на най-разпространените докъм 60-те години на 20 в. породи говеда в балканските страни.

**Череп на късорого (брахицерно) говедо от Forum Serdica (София; 15-18 в.). Сн. 3.
Боев.**

Група домашни африкански говеда (ватуси) в Софийския зоопарк, 21.05.2011 г. (сн. З. Боев).

Lukaszewicz (1958) приема, че през кватернера са съществували две вида диви говеда – плейстоценския *B. trochoceros* и холоценския *B. primigenius*.

Nilsson (1849) описва широкочелия тур (*Bos taurus frontosus* Nilsson, 1849), който според него е близък до *B. longifrons*. *B. longifrons*, *B. brachyceros* и *B. frontosus* вероятно се отнасят за отделни разновидности на тура (*B. primigenius*). Според нас те не би следвало да се разглеждат като нещо повече от подвидове на *B. primigenius*. В плейстоцена двата вида са съществували едновременно в Скандинавия. Техни останки са намерени и в Ирландия. Според Nilsson (1849) *B. frontosus* е предшественик на норвежкото говедо.

От Белгия е описан малкия тур (*B. primigenius minutus* D. Malsburg, 1911). Два плейстоценски черепа от Северна Африка са описани като *B. p. mauritanicus*. Типични холоценски турове са описани от Алжир, откъдето е описан и *Bos opistonomus* с насочени напред рога, отиващи паралелно на лоба. Като *Bos p. haani* е описан фаумския бик. Следователно е твърде вероятно африканското домашно говедо да има местен автохтонен произход.

Обобщавайки, можем да приемем, че вероятно три форми (или три вида; вероятно – три подвида – З. Б.), живеещи първоначално в Европа са били превърнати одомашнени, в домашни говеда и впоследствие унищожени в дивата природа.

Чилингамско говедо според поведенческите си особености, очевидно, стои много близо до дивите си предшественици. То е бяло, ушите му отвътре са ръждиво-кафяви, муцуната е кафява, копита - черни, а рогата - бели с черни петна.

Чилингамски говеда (по Богданов, 1913).

Понякога се раждали и телета с черна вътрешна страна на ушите, но те не били бракувани и не били оставяни за разплод. Бялото говедо в парка на херцог Чилингам е по-дребно (там също веднъж се родило черно теле). Чилингамският резерват-развъдник днес с право се смята за мястото, където са получени вероятно едни от най-близките до тура негови потомци – полуподивели говеда с избуяли примитивни признаци (MacDonald et al., 1994).

За Rüttimeyer (1867) въпреки сходството им, се различават формите *B. primigenius* и *B. brahyceros*, както и *B. frontosus*. В наше време тези говеда, наричани „диви“, днес се отглеждат в парковете на Шотландия. Те са с бял косъм с черни или червени уши. Що се отнася до *B. frontosus*, тази форма би следвало да произлиза от Скандинавия.

Според Nehring (1890) всички европейски говеда произлизат от формите *B. primigenius*. Уилкис се удивлява, че едно животно, така могъщо и страшно, е напълно одомашнено. Други автори поставят произхода на вида в Африка. Трети пък допускат два различни центъра на възникване. (1) *B. taurus* произлиза от *B. primigenius*, а *B. indicus* (гърбато индийско зебу) - от азиатския бантенг. Това мнение е основано върху присъствието на двете форми по египетските барелефи. Най-правилно е може би мнението на А. Райет, според който дивото говедо отначало било опитомено в Ориента, а след това внесено в Европа, където се кръстосало с местните раси (Thevenene, 1947). Съвременните геномни изследвания (Park et al., 2015) обаче сочат, че турът е родоначалник на двете линии съвременни домашни говеда - *B. taurus* и *B. indicus*. От

друга страна тези автори доказват, че през последните около 7000 г. е протичал много сложен процес на обмен на гени между домашнените говеда и дивите турове, практически почти до залеза на последните.

Можем да смятаме, че е почти безспорно доказано, че родоначалникът на домашното говедо е *B. primigenius*. С най-голяма достоверност това се отнася за поне за голяморогите раси. Други раси е възможно да са възникнали от *B. brachyceros*, наричани още *B. longifrons*. Те имат облика на дребно говедо набито тяло и къси дебели рога. За тях е трудно да се определи кога и как е започнала domestikацията.

Според Андре Сансон не по-малко от 12 вида¹⁰ са участвали в произхода на съвременното домашно говедо. Шест от тях са късоглави (брахицефали): *B. taurus*, *B. asiaticus*, *B. ibericus*, *B. liguriensis*, *B. arvernensis*, *B. jurassicus*, *B. caledonicus* (от Шотландия). Шест други говеда са дългоглави (долхоцефали): *B. batavicus*, *B. germanicus*, *B. hibernicus* (от Ирландия), *B. alpinus*, *B. aquitanicus*, *B. sciticus*. Последната от споменатите форми се отличавала с отсъствието на рога (Thevenene, 1947). Верина (1960) цитира сведения на Херодот (484-425), който в описанието си на Скития, споменавал за “ ... порода бици, лишени от рога уж поради студа, заради който в Скития не се били въдили магарета и мулета.”.

Соколов (1959) счита, че най-правдоподобно е предположението на Громова, според която в резултат на постепенното издребняване на *B. trachoceros* от края на ледниковия период се е достигнало до днешния европейски *B. primigenius* и азиатския (индийския) *B. namadicus*, който е намерен и в палеолита на Индия, заедно с оръдия от първобитния човек. Счита се че турът се появил в Европа (по-точно в Германия) едва преди или в началото на риза (риския стадиял на плейстоцена), а като вид *B. primigenius* се появява от последната междуледникова епоха или дори в началото на холоцена (Громова,

Индийски тур (*Bos namadicus*).

(Сн.:https://www.google.bg/search?q=%22bos+namadicus%22&biw=1920&bih=911&source=lnms&tbm=isch&sa=X&ved=0ahUKEwidYIrtqv_PAhWkaRQKHwqxBiUQ_AUIBigB#imgrc=wKqwFI_KcNuOrM%3A)

¹⁰ Днес те се разглеждат като подвидове.

1940; La Vaume, 1947; Lehmann, 1949). Първобитният човек е ловувал на турове. Рисунки на турове от палеолита са намерени на много места във Франция, Испания, Италия (вкл. и Сицилия). Забележителни находки на турови черепа с вкостенели в тях кремъчни стрели и копия, попаднали в областта на челото, са открити във Великобритания и Дания. Вероятно турът в Европа никога не е бил многочислен, тъй като, макар и в разпръснати находища, неговите находки са малобройни, а и в пещерните рисунки присъствието на туровия сюжет, в сравнение със зъбъра, е значително по-ограничено. Находки от тур в палеолитни, обитаеми от първобитните хора пещери у нас, са намирани на много места в България и съседните ни страни.

За рис-вюрмския интергласиал най-типичните представители на мегафауната от находището Черний Яр в долното поречие на р. Волга са *Bison priscus longicornis*, *Megaceros germaniae* и *Camelus knoblohi*. В тази фауна изобилстват останките от едри бовиди и главно тези от род *Bison*. Възможно е бизони (зубри) и турове (*B. primigenius* и *B. volgensis*) да са съществували едновременно (Громов, Мирчинк, 1937). От хоботните характерен бил слонът тронготерий (*Elephas trogontherii*) и др. Членове на Хазарската фауна са били също *Cervvus elaphus fossilis*, *Equus* spp., *Saiga tatarica*, *Coelodonta antiquitatis*, *Felis spelaea*, *Canis* spp., *Vulpes* spp., *Elasmotherium sibiricum* и др.

Доказателство за много широкия някогашен ареал на *Bison priscus* е фактът, че неговите находища са твърде многобройни. Продължават да се откриват и съвсем нови такива, като това напр. от 2011 г. край езерото Чукчалах в Якутия (Сердюк, 2016). Любопитно е, че само преди 47 800 г. в мустерската епоха в района на гр. Ереван в Армения е съществувал *Bison priscus* (Барышников, Голованова, 1989).

Боголюбски (1959) свързва възникването на подрода *Vos* със средата или края на плейстоцена. През плейстоцена неговите представители, какъвто и е турът, били широко разпространени. Турът населявал Стария Свят през целия плейстоцен и в холоцена. При този вид представителите и на двата пола са с рога. Според Громова (1931) северната граница на ареала на тура в Евразия е била 57-60 паралел. Ареалът обхващал степните и полустепните зони. Следователно подходящи са били райони с топъл и умерен климат до 60° с. ш. Горите са служели за убежище, а степите и участъците с ливадна растителност и лесостепите – за място за основно хранене. Според строежа на зъбите (набразденост на емайла, допълнителни стълбчета и отлагане на цимент в коронките) се стига до извода, че турът е бил приспособен за притриване на твърдите степни треви и на мнозинството от по-меките. В плейстоцена турове имало в Северна Африка и на юг - в Сахара от времето на неолита, когато в Сахара климатът е бил значително по-влажнен. Изчезването на тура в Африка вероятно е свързано със засушаването на климата, довело да тоталното ѝ обезлесяване и постепенно опустиняване. В умерения климат на Африка след отстъплението на ледниците туровете са намерили най-добри условия за живот и навярно биха просъществували значително по-дълго, ако земеделието и скотовъдството не ги лишили от удобните им местообитания.

В Африка обаче, туровете са изчезнали най-рано. Това станало първо в Сахара, а после и в северните от нея области. Многобройни костни останки са се запазили, натрупвани на грамадни “кухненски могили”. В Африка турът е съществувал през палеолита, мезолита и неолита. След това изчезнал. Това личи и от скалните рисунки, които вече изобразявали само домашни говеда. На изток от Сахара – в Судан има изображения на късорого, а в Египет - на дългорого домашно говедо. В пресъхналата река Уади Берджут в Либия са открити палеолитни скални рисунки на жирафи (*Giraffa camelopardalis* (Linnaeus, 1758)), саванни африкански слонове (*Loxodonta africana*

(Blumenbach, 1797)), турове с огромни рога, както и носорози и (!) на нилски крокодил (*Crocodylus niloticus* Laurenti, 1768). Възрастта на тези изображения е над 20 000 г. (Аноним., 1982).

Едва ли одомашненото евразийско говедо е проникнало в Африка до края на неолита. В Африка културата е била по-развита, а поради отсъствието на глациални и периглациални явления, природата благоприятствала развитието на растениевъдството и скотовъдството в района. Едва по-късно с развитието на земеделието е могло от предна Азия да е имало внос като резултат на търговията. Все пак, и до днес в Африка има реликтни говеда (в широк смисъл) – кафърският бивол (*Syncerus caffer* (Sprattman, 1779) все още е широко разпространен на юг от Сахара и е представен от 3 подвида.

12. Утилитарно значение

Привеждайки данни на Кацаров (1921, 1933) и Кацаров и Дечев (1915) Петров (1964) сочи, че „одриските, пеонските и гетските князе обичали да пият от роговата обвивка на рога на тур, краищата на които позлатявали, посребрявали и изнасяли в Гърция.“.

Говедата в Средновековна България имали важното значение на парична единица, с която се извършвала размяната на стоки и услуги. Kotzchke (1908) пише, че българите при Омуртаг приели да разменят заловените византийци за по два вола (или бивола) на пленник. Гаркави (1870) също отбелязва, че в нашите земи добитъкът, както и в други страни в Европа по това време, е играел ролята на пари. Арабският хронист и пътешественик Ал Масуди (Абу'л-Хасан Али ибн ал-Хюсеин ибн Али ал; 896-956) изрично споменава, че българите „.. нямат нито сребърни, нито златни монети. Всичките си покупки и свадби се заплащат у тях с крави и овце.“ (Migne, 1841-1855). Говедата били размено средство в Първото българско царство чак до царуването на Калоян (1168-1207), който получил писмо-разрешение от Папата да сече монети (Сакъзов, 1925). За това свидетелства и Сюлейманкьойския надпис (Златарски, 1913) от с. Сечище (Новопазарско).

Многобройни антични източници сочат, че в древността роговете на туровете са били използвани като чаши. Според някои от тях, имало рогове, чиято вместимост била до 4 l.

Herbertstein (1549) споменава, че полският крал Сигизмунд Аугустиус (Zygmunt II August, 1520-1572) е направил подарък един урус, убит по време на лов, и че поясите от кожа на „урус“ са били твърде ценени и в някои случаи считани като средство за лекуване, например, яловостта на жените. Хербертщайн пише: „Сигизмунд Август, при когото аз бях посланик, ми подари един изкормен тур, когото ловците са го убили като полужив, изгонен от стадото, впрочем с отрязана част от кожата, която покрива челото, което аз мисля е било направено не без намерения, макар че аз не се досетих да запitam за какво се прави това. Но известно е, че скъпо се цени пояс направен от турова кожа и има поверие че такива пояси помагат при раждане.“.

13. Одомашняване

Hahn (1896) твърди, че domestикацията на всички домашни животни е иницирана по религиозни причини. Одомашняването на тура вероятно е станало преди около 10 000 години. Според Дарвин (1868), позоваващ се на сведенията на Nillson (1849) и Rüttimeyer (1867), турът бил опитомен в Швейцария още в неолита, но и тогава още са съществували някои отклонения, поради кръстосване с други породи. Някои едри континентални породи, като напр. фрисландската и английската

пембровска, вероятно са негови потомци. И до днес на свобода подивели говеда се отглеждат в Чилингамския парк. Според Rüttimeyer (1867) тази паркова порода най-малко се е отличила от всички други от *B. primigenius*.

Дарвин (1868), обаче не приема *Bos trochoceros* и предполага, че както доказва Rüttimeyer (1867), това е древна опитомена форма на *B. primigenius* и вероятно представлява предшественик на *B. frontosus*. *B. longifrons* или *B. brachyceros* на Owen е бил един добре обособен вид с дребен ръст, късо тяло и тънки крака. В Англия костите му са намерени заедно с тези на носорог и слон в ?плейстоценски отложения. Тяхното определяне обаче като брахицерни, не е общоприето. И все пак, приема се, че *B. brachyceros* е бил с по-южно разпространение в Европа. Днес късорогото (или дългочело) говедо е най-добре представено сред швейцарските алпийски говеда и на Балканите. При нас то е било внесено от южна Азия, където и до днес живеят някои видове диви говеда.

За значението на тура в живота на нашите предци се знае много. Известно е, че в Рим доставяли турове от Германия за да снабдяват гладиаторските битки по арените на зрелищните боеве. Германците са плащали данък с турови кожи – ценен продукт в снабдяването на държавата.

Някои примитивни турови белези откриваме във външността на чилингамското парково говедо (Брэм, 1893). От Кювие и другите натуралисти е било изказано предположение, че домашното говедо е резултат от изродилото се потомство на тура. Последният вероятно е бил предшественик на по-крупните днешни европейски разновидности срещащи се в Испания, Италия, Унгария. Подивялите говеда в Чилингамския парк и в Northumberland са може би последните преживели потомци на *B. primigenius*, но и те много са се променили, включително и по размер (Гетчинсон, 1898). Според Flower, Lydekker (1913) днешното говедо (*B. taurus*) представлява само умален издребнял вариант на тура. По-дребна раса, която е била намерена в торфищата и блатата на Англия, е била описана под имената *B. longifrons* и *B. frontosus*, и представлява само навярно дребна раса на този бик, от когото вероятно е произлязло и дребното говедо в Уелс и в Шотландия.

Говедото в Чартли е подобно на чилингамското, но е по-едро, с черни уши, муцуна и очни орбити. Раждат се понякога и черни телета, за които се вярвало, че предвещават бедствие. Говедото от Бьортон Констебл в Йоркшир (днес измряло) имало черни уши, муцуна и край на опашката. Говедото от Хисбурн, както и това от Йоркшир няма тъмна муцуна и е с кафява вътрешност на ушите. Интересен в нашия случай е следният факт: подивели говеда в силно отдалечени райони като пампасите на Тексас в Северна Америка и в саваните на Африка, придобиват в крайна сметка облика на едно почти еднородно тъмно-кафяво до керемидено-червено говедо.

Говедо, приличащо изцяло на шотландския див бик съществувало в Уелс още в 10 в. На английския крал Йоан (John Lackland; 1166-1216) били изпратени 400 бройки от рогатото бяло говедо с червени уши, а 100 други му били дадени като възмездие за някакво престъпление. Не подлежи на съмнение, че тогава животното е живеело в диво състояние в първобитния лес, който се е разпростирал на пряко през цяла Англия и Шотландия от Чилингам до Хамилтън. Същото това говедо се е запазило и до днес из двата парка. Още в 1250 г. по нареждане на Графа на Дерби - William de Ferrers V (1193-1254), паркът Чартли в Стафордшир бил ограден, за да бъдат запазени дивите бикове на “това бластисто място” (Брэм, 1893).

Завадовский (1956) разделя домашните говеда на 6 типа: 1) с плоско чело - сиво, украинско, средноруско и холандско говеда, отличаващи се с едрина и сила; 2) с дълго и широко чело - сименталите, също едри и силни животни, родина на които се счита Швейцария, където това говедо е получило най-голямо културно развитие; 3) с дълго и

сравнително широко чело - шведско и швейцарско говедо; 4) с къса и широка глава – дали са началото на по-дребни породи от европейския едър рогот добитък, център на разпространението на който е бил района на Алпите, макар че животни от този тип се срещат навсякъде в Средна и Северна Европа; 5) едри рогати говеда – астраханско, киргизко и отчасти казахско говедо, получили своето начало от дивия индийски предшественик, от който произлиза и особената порода на едрото гърбато говедо “зебу”, широко разпространено в Индия; 6) безроги говеда – говедата от северните райони на Русия, Финландия и Швеция. Завадовский (1956) разглежда сивото украинско говедо и близкото до него сибирско говедо като почти преки потомци на тура. И двете се отличават с добри млечни и месни качества. Към потомците на тура се отнасят и някои форми на унгарското и холандското говедо. По такъв начин изглежда, че всички съществуващи породи говеда са произлезли поне от два клона - азиатски и европейски.

Едрият рогат добитък в Азия се е появил преди около 10 000 години. В Швейцария през неолита говедото е било най-обикновено домашно животно. В Англия турът е бил опитомен значително по-късно – едва в римско време. От него доставяли месо за храна на войниците от римските легиони. Останките му намерени в Ирландия от 10-9 в. пр.н.е. и на други места. Според Richar Owen (1804-1892) вероятно от него произлизат валийското и шотландското говедо.

В произхода си турът е свързан (в широк смисъл) с някои терциерни бовиди. В края на терциера по останки от Индия са описани ископаемите говеда *Bos planifrons* Lydekker, 1878 и *Bos acutifrons* Lydekker, 1898. Същинският тур обаче, в Европа се появява едва в началото на плейстоцена като *B. primigenius*. Някои сведения за “ауроха” на древните автори всъщност са се отнасяли за зубъра, с когото тура няма пряко родство (Thevenene, 1947).

Най-напред изчезналият в началото на 17 в. тур продължава да живее в трите раси оставени полусвободно да се “самоотглеждат” в блатистите равнини в “маризмас” на Андалузия, в наводняваните земи на Samargue в устието на р. Рона и в най-влажните части на Корсика. Това са испанската, караргската и корсиканската раси, които са известни със своята първичност, храброст и изключителна борбеност. Първата снабдява с бикове за състезания испанската корида вече няколко столетия. Тези раси са запазили не само етологичните особености на ауероха, но и особеностите на скелета, което личи от находките на *B. primigenius*. С тези раси именно Неск започнал възстановяването на тура (Bertin, 1950). Турът е безспорният родоначалник на нашите домашни бикове и особено на т. н. украинско “сиво” говедо (Мавродинов, 1959). Той е родоначалникът и на късорогото (*B. taurus brachyceros*) и *B. t. turano-mongolicus* (якутското) говедо. Днес преобладават схващанията, че *Bos turano-mongolicus* Kolesnik, 1936 всъщност е група породи на домашното говедо, в която се отнасят *Bos taurus orthoceros* Stegmann von Pritzwald, 1906, *Bos turano-mongolicus* Kolesnik, 1936 и *Bos taurus turano-mongolicus* (Kolesnik), 1936.

В тракийския град Севтополис Марков (1958) е изследвал 2085 бр. костни останки, принадлежащи на най-малко 178 екз. на *Bos taurus* - доказателство за силното развитие на скотовъдството. Според него говедото на траките било от дребен тип - *Bos taurus brachyceros*. Това лесно можело да се сравни с останките от турове, намерени при разкопките на пластовете от 5-3 в. пр.н.е.

Корсиканско говедо

(по:https://en.wikipedia.org/wiki/Corsican_cattle#/media/File:Korsech_Kou.jpg).

Смята се, че съвременното корсиканско говедо е една от породите, в която са се запазили в значителна степен много от примитивните белези на неговия предшесттвеник – тура.

Bos taurus taurus, за който също пише и Аристотел (1996), е източната раса на говедото с къси рога. Голяморогото (андалуско) говедо (*Bos desertorum* /*Bos taurus desertorum*/) от Унгария и Италия, в Гърция е било непознато. Но в Дорида (в Лидорики) има една малка, дребнорасла раса, която едва достига на височина 1,20 m. При това любопитно е, че прочутата сребърна говежда глава с рога от злато, която намерил Heinrich Schliemann (1822-1890) в останките при Микена е била моделирана според главата на една голяморога раса като тази на *B. desertorum*. Тази глава, на която оригиналт се намира в Археологическия музей в Атина е била изобразена в произведението на д-р Х. Шлиман. Според него тази глава на “крава” би следвало да представлява богинята Хера... Други златни изображения на говежди глави, намерени също така в Микена и изобразени в същото произведение (с. 218) показват същата пропорция и големина на рогата. И Heldreich (1878) представя една забележителна чаша-ритон с формата на турова глава от Микена.

Петков (1931 в) привежда 3 предположения за произхода на домашното говедо: 1) всички породи са произлезли от тура; 2) нито една порода не е произлязла от тура; 3) само тежките едри породи произлезли от тура.

Не възприемаме тезата на Dementjev (1958), според която турът е бил унищожен поради опитомяването му. По времето на неговото одомашняване у нас все още, а и много по-докъсно, е имало диви турове. (По най-нови данни турът у нас е оцелял 15-16 в.). В България и на Балканите не е имало доместикационен център, така че в района са проникнали напълно оформени породи. Въпреки това, в България не е известно да е съществувала нито една порода от дългорогите говеда. Обратно, късорогото (родопско)

е добра познато у нас. Но какво е всъщност северобългарското? ¹¹ Подобно на украинското?

В робовладелската епоха, когато туровете се използвали в цирковите арени, са се стремили да поддържат дивия вид и у домашните бикове. Тези бикове с туров хабитус много повече се харесвали на публиката, отколкото домашните късокраки и късорого говеда. Впрочем подобна практика съществува и до днес в Испания и Аржентина, където тореадорите системно подсилват дивия вид на животните с кръстосването им с породи с по-примитивни белези (турове отдавна няма!). Тореадорството днес в Испания, Тунис, в Южна Франция (Camargue) и др., вероятно носи името си от "torros" - говедо, бик, като далечен отзвук (остатък) от дивата форма на спорта - ловуване и надвиване на див бик.

Hristov et al. (2015) установяват, че Балканите са от ключово значение за изясняване на ранното (неолит-енеолит) одомашняване на тура. Генетичното сходство (обособена митохондриална генетична линия) на дивите и домашните говеда в района по онова време води до заключението за наличието на локален доместикационен център в Югоизточна Европа през неолита, независимо от първоначалното одомашняване на тура в Близкия Изток и последващото разселване на домашните говеда по медитеранския път. Тези автори смятат, че съхранената до днес в България порода късорого родопско говедо следва да се смята за най-старата европейска одомашнена порода. Според Петров (1964) у нас най-ранните следи от опитомени говеда са от средния неолит (ок. 3-то хилядолетие пр. н. е.). Те сочат, че „домашното говедо ... е било познато още преди появата на старите траки на нашите земи.“ (с. 36). По-рано подобно твърдение изказват и Felius et al (2011), според които днес с най-примитивни белези са говедата от местните породи на Балканите и Анадола.

Постепенно човекът все повече притеснявал тура, като за домашните говеда му отнемал все повече пасища и разработвал все по-обширни удобни земи. Не приемаме и твърдението на Марков (1959), че турът е бил равнинно степно животно, което поради антропогенните промени в равнините, бързо съкратило своя ареал. У нас турът е бил предимно лесостепен обитател. Големите му размери, наред със стадния му начин на живот се оказали сериозен недостатък. Те улеснявали ловците. Стадото по-лесно се забелязва при предвижване и е много по-трудно да се намери за него спокойно място (убежище) за безопасно укриване, почиване, хранене и пр. Стадото уедрява животно и с това заплашва популацията. На тура са ловували селективно в продължения на столетия (хилядолетия!). Ловът на тур винаги е бил и представителен (престижен) лов, освен източник на много месо. Вероятно за да се осигури спокойствие на домашните стада, прогонвали дивите турове. Разрастването на скотовъдство и разораването на откритите равнинни места още повече притеснявало тура. Скотовъдството е било за него силен конкурент за все повече съкращаващите се подходящи за него местообитания. И непреставаният лов го довършил.

¹¹ Днес в България се смята, че са разпространени 6 местни признати породи говеда: местно сиво говедо, софийско кафяво говедо, родопско късорого говедо, кулско говедо, искърско говедо, червено садовско говедо (Николов, 2011).

**Костни стволоче на средновековни късороги домашни говеда от България
(Forum Serdica, 16-18 в.; сн. 3. Боев)**

До такива обобщения стига и Браунер (1933), според който човекът въздействал върху животинските популации на едрите бозайници най-вече по два пътя: (1) като е ловувал за тяхното месо и кожи (турове, сайги, елени, сърни и пр.) и (2) като ги е изстребвал с оглед на по-нататъшното развитие на земеделието и за опазването на стадата на домашните животни (от вълци, мечки, глигани и др.). С това той е повлиял на фауната, увеличавайки числеността на домашните животни и разорявайки естествените пасища на дивите копитни. Този въпрос по-късно е разгледан и от Пидопличко (1951): “Развъждането в голям брой на такива копитни като коне, говеда, овце, кози само по себе си би следвало неминуемо да причини притесняване от природните пасища на дивите копитни. Затова, оценявайки изчезването на дивите копитни (коне, турове, зубри), не може да се изпуснат предвид новопоявилите се и заменили ги домашни животни” (с. 9).

Живеейки на стада с по-специфични лесостепни изисквания и при това с места с влага (сравни с биковете на Samargue и английското бяло говедео), той се е оказал непластичен вид в екологично отношение. Освен това, като е живееел на стада, това дава по-голяма перспективност за лова му чрез обграждане. Обграждането и

оплитането с ловни мрежи е била стародавна ловна практика. За нея свидетелстват и изображения от древногръцката вазопис (ваза, с изображение на ловна сцена, преставаща едновременно лов с мрежи на три тура). Турове също са ловяли и чрез подгонване на стадата към пропасти – също стара ловна традиция от времето, когато мамута (?*Mamuthus primigenius*) също бил дивеч. Постепенно изолирането на отделни “островни” колонии без опресняване на кръвта създадо база за вътрешнокръвно родствено кръстосване при размножаването и в крайна сметка намалявало репродуктивните способности на тези популации. Доказателство за това е структурата и съдбата на последното оцеляло турово стадо в Полша. Възможно е и някои заболявания на домашните животни да са били пренесени сред последните изолирани стада, което допълнително да е допринесло за измирането им. В природата турът почти не е имал врагове. Вълците са били опасни само за телетата. Свицкый (сведение на Соколов, 1959) писал как един бик е бил в състояние да се защити дори от няколко нападнали го вълка, като дори ги е пребивал.

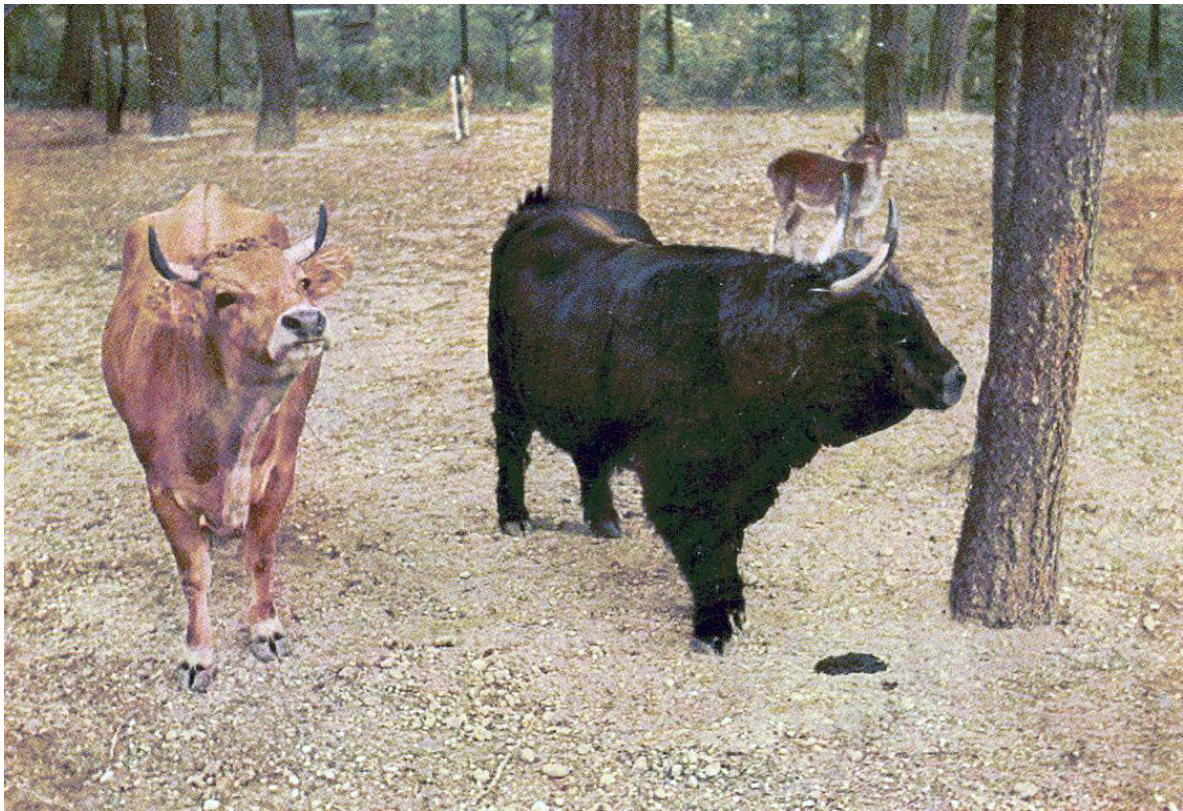
През цялата история на одомашняването на тура е имало многобройни случаи на кръстосването му с домашни говеда, но поколението е било нежизнеспособно и умирало, особено в сурови зими. Според Gesner (1551) понякога турът по изключение се чифтосвал по-късно през годината. Тогава отелването ставало едва през септември, но по правило родилите се през есента телета през зимата умирали. А. Schneeberger твърди, че туровете са били недълговечни животни и рядко надхвърляли 15-годишна възраст. Както е известно, обаче, последната оцеляла турица умряла на 30 години.

Интересен факт установяват Edwards et al. (2007) въз основа на генетичното си проучване на домашни и диви говеда от Близкия Изток от неолитната епоха. Според тях, домашните стада от говеда повсеместно са били държани отделно и изолирани от дивите турове. Вероятно туровете до последно се запазили относително чисти в генетично отношение, вкл. и до тяхното изчезване през 17 в.

Поради огромните стада от домашни говеда и поради малобройността си в природата, през последните столетия от съществуването си, турът не е имал важно стопанско значение. Знае се, че месото му било сухо и твърдо. Дебелата му кожа, особено от челото с къдрави косми, изрязвана на живо в миналото, са ценяла много. В 16 в. се вярвало, че носенето ѝ предпазва (?) от аборт. Според Święcicki (1634) за същото се употребявали и пояси от кожа на умиращ тур. Плиний свидетелства, че рогата му се употребявали за правене на остри копия, за сигнални рогове и за фенерни пластинки. От рогата на тура копачите в подземните солни мини край гр. Величка (до Краков) правели светилници. Когато турът станал много рядък дивеч, започнали да използват рогата му, заедно с черепа, като ловен трофей.

Повсеместно с оредяването и изчезването на тура, протичал и процесът на неговата доместикация. Вероятно последните турове в Средна Азия са били погълнати и претопени чрез кръстосването им с домашното говедо, където очевидно е станало най-ранното му одомашняване.

Турът не е възстановен, въпреки твърденията на мнозина селекционери. Така например се твърди, че в туровете в зоопарка в Мюнхен чрез поглъщателно кръстосване са почти възстановени като диви форми (Аноним., 1966). Получените от някои по-примитивни породи чрез поглъщателно кръстосване туроподобни говеда обаче, понякога дават поколение с пъстра окраска.

Мюнхенско говедо (40-те гг. на 20 в.; зоопарк в Мюнхен).

След тоталното одомашняване на тура, постепенно биволът станал приемник на неговото име. Биволът е бил най-близкия родственик на говедото, който притежавал три от качествата на тура: 1) по едър от домашното говедо; 2) черна космена покривка на тялото; 3) свързан с водата - обича да се разхлажда и потапя във водата, което се наблюдава днес при подивялото камаргско говедо във Франция.

Домашните говеда са произлезли от тура и са селектирани за да се развият в тях полезни качества като: (1) Млечна продукция. Едно диво говедо дава стотина литра за няколко месеца, а рекорда на черната напетнена порода е 14 708 l годишно. Според Дереванов (1984) женските турове имали млечност от 400-500 l годишно (1-2 l дневно). Вимето на туриците било с маса 0,5-1,0 kg, докато на домашните съвременни крави то е 22 kg. При някои съвременни млекодайки породи на домашното говедо млечността надхвърля 20 000 l годишно, което е 40-50 пъти повече от тази на им дивия родоначалик. Въпреки това, тези 1-2 l литра са били достатъчни за изхранването на теленцето докато то започне да пасе и се храни самостоятелно. (2) Ръст (телесна маса). Най-голям е той при месните и товарните породи, но примитивните скотовъди предпочитат дребни породи, които са по-лесни за отглеждане. (3) Покорност и редуция на рогата. Това се отнася за млечно-месните породи, но култа в Испания и Южна Франция, поради борбите и надбягванията, кара да се предпочитат други качества на животните – бързоподвижност, по-малка маса, бойкост (борбеност, разяреност). Въпреки това според д-р Ludwig (Lutz) Heck (1892-1983), там се запазили типове, най-близки до дивото говедо. Скалните рисунки в Испания (в Abrigo de los Toros край гр. Тортоп в пров. Агарон и др.), датирани 15-20 000 г., показват турове, твърде подобни на испанските бойни говеда (с вдигната плешка). Рогата на туровете от

Неолитна пещерна рисунка на домашно говедо от Abrigo de los Toros в Испания.
(по:https://www.google.bg/search?q=abrigos+de+los+toros+spain&biw=1920&bih=888&source=lnms&tbn=isch&sa=X&ved=0ahUKEwjimYn2z8XPAhWCVhQKHbeDDUsQ_AUIBigB#imgrc=kU0DoFMcXhee5M%3A)

първобитните рисунки, както и при днешните говеда, са твърде различни. При говедата за борба черният цвят е обикновен, но има и много напетнени индивиди. Те живеят на стада под надзора на гледачи, придвижващи се на високи кокили, в обширни пасища и блатисти области. През по-голямата част от живота им, бикове са отделени от кравите. Д-р Л. Неск мислиел, че обитаваните от тях пустеещи блата никога не са били залесени и дори ги разглежда като вероятната родина на туровете.

Телетата на бойните бикове се раждат най-често през февруари - март. За 5 години те израстват напълно. В целия свят за състезания се убиват годишно около 11 000 говеда. Всичките са бикове: 8000 са 4-годишни и 3000 са 5-годишни. Най-близките по хабитус до тура подивели говеда според Неск (1934) живеели в "ганадерията" на Жуан Конради край Севиля.

Неск (1934) определя, че подивялото говедо в Samargue е съвсем подобно на тура, не само с телесните си белези, но и с рогата си, както и с някои поведенчески прояви. За тях той пише, че са “ животни “вталени” от бягане с дълга ъглеста глава и с фризирано чело. Бикът тежи около 250 kg при височина 1,20-1,50 m, кравата - 200 kg при ръст от 1,10-1,20 m. Цветът е черен, матов, често с ръждив отенък. (Да не се забравя, че отгледвачите селектирали говеда с напълно черна окраска. – б. а.). Зимната козина е дълга и гъста, а лятната - къса. Тези животни, употребявани за провансалски състезания често са били кръстосвани с испански говеда. В провансалските състезания трябва без да убива бика, от челото му състезателят да вземе една кокарда, поставена на челото на животното. – б. а.). Маркиз Барончели е възстановил една “манада” от 180 глави започвайки от 7 броя. Говедарите подкарват животните с тризъбци, яздейки леки коне.

Домашно говедо от Централния масив (Франция), съхранило много от архаичните белези на тура (ок. 1960 г.).

В Samargue държат биковете (заедно с воловете) отделно от женските. Корсиканското говедо е по-особено. То е по-дребно и е истински планинец. Бикът тежи 400-500 kg. а кравата 300-400 kg. Мъжкарите достигат височина при плешката 1,30 m, женските - 1,10-1,20 m. Рогата са малко по-къси, а походката му е по-пъргава. Според Неск (1934) това е расата, която стои най-близко до някогашният си прародител – тура. Косъмът на корсиканското говедо е по-дълъг и по-тъмен през зимата. (Ако може тук да дойде снимката на корсиканското говедо от с. 79.)

Дивото английско говедо, запазено още в някои паркове /Чилингам и други/ се счита като произлязло от дивото *Bos longifrons*, одомашнено от келтите. То се е запазило до средновековието и след това е било затрито от кръстосване с други раси.

Според Завадовский (1956) опитомяването е ставало самостоятелно и независимо в отделните центрове на доместикация. На територията на Северна Индия, Китай и степната част на Сибир са намерени останки от днес напълно измрели азиатски турове (по-точно, азиатски диви говеда), видоизменените представители на които са се запазили до наши дни в Индия във вид на дивите форми на бантенг, гаял и гаур. Според Дереванов (1984) домашното говедо се е появило преди повече от 8000-10 000 години и днес съществуват над 400 породи говеда.¹²

В Египет едрият рогат добитък е бил известен дълго преди появяването му в Европа. Изучаването на културно историческите паметници показва, че именно от азиатския корен се е развила т. нар. азиатско-африкански клон на едрият рогат добитък, от който впоследствие са се отделили група животни, характерен признак на които е била удължената форма на сравнително широкото чело. Изглежда че тези животни са дали начало на най-древния клон от рогат добитък в Европа.

Домашното говедо има за вероятен предшественик *B. primigenius* поне за голяморогите раси, но други може също така да са произлезли от *B. brachyceros* наричани още *B. longifrons*, малко сбито с къси дебели рога за което не може да се каже кога и как е започнала доместикацията му.

“Възстановените“ турове на братята Неск

(по: <http://eol.org/pages/10408207/overview>)

¹² Към 2018 г. броят на признатите породи говеда в света е над 800.

Разглеждайки въпроса за първоначалното одомашняване на тура, Боголюбский (1940) изтъква, че днес не може да се посочи точно мястото, където е станало това. Той обаче допуска, че Индостан, Средна и Предна Азия, Северна Африка и Южна Европа (най-вероятно областта, ограничена от юг от Североизточна Африка, Персийския залив и от север от Каспийско и Аралско море и Кавказ) са прародината на домашното говедо. До това заключение стига като съпоставя сведенията за някогашния му ареал и археологичните данни за най-древните скотовъдни култури. Тъй като туровете не са били еднообразни и в различните части от ареала си са показвали известни различия, вероятно одомашняването е станало на няколко места. Така например по археозоологични материали отдавна е известно говедо с типични “турови” рога, наред с късороги говеда. На асирийските рисунки се вижда, че е имало и безгърби говеда и такива с малка или по-изразена гърбица над плешките. От слабо-гърбатите турове в сепните райони вероятно произлиза гърбатото зебу. Тъй като то днес е най-многобройно в Индия и съседните земи, вероятно е възникнало в този район. В древността гърбатото говедо е имало и в Египет. В Европа значително по-многобройни са безгърбите говеда.

Спорен е въпросът дали късорогото говедо е внесено в Европа от Азия или то е местно, възникнало на Стария континент. В Северна Европа говедото се появява по-късно, отколкото в Южна Европа. Първичното одомашняване вероятно се извършило в Средна Азия, Индия, Мала Азия и Северна Африка, а по-късно в Европа са били одомашнени последните оцелели турове, особено онези, които били по-дребни и късороги.

В заключение на тази част ще приведем обобщението на Grovess, Leslie (2011), според което процесът на одомашняването на тура започнал през 6-то хил. пр. н. е. в Близкия Изток или в Югоизточна Европа, а може би и в двата района почти едновременно. Във втория случай безспорно е, че този процес е протекъл на Балканите.

14. Лов

Месото и кожата на туровете представлявали твърде голям интерес от най-дълбока древност. Битката срещу това голямо животно, за което съобщава още Юлий Цезар преди 2000 г., представлявала една голяма ловна привлекателност. Диодор Сицилийски и Елианс споменават, че туровете били и ценен обект за лов. Убитите в лова животни одирали и вземали черния дроб и най-хубавите месни части. Телетата откарвали в къщи. Там или ги колели или ги отглеждали.

За най-голямото документирано изстребване на турове трябва да приемем избиването наведнъж на 257 тура от цар Ашурнассирпал (884-860 пр. н. е.). Той по примера на фараоните в Египет наредил по скулптурите на столицата му, Калах, да се представят ловни сцени на турове. Изключително интересен е и фактът, че в своите зверилници той държал живи турове, някои от които са се размножавали в неволя. Дивият тур в Месопотамия бил окончателно изстребен между 850 и 650 г. пр. н. е.

Около 1170 г. в Рейнската област все още знатни граждани и крале инцидентно ловували на турове. Ловът на турове в това време се почитал и заради трофеите във вид на рога и черепи, които много се ценели като ловни трофеи.

Lukaszewicz (1958) издирил източник, сочещ, че на победителя Карл Велики били обещани “един тур, две овци, ...”. В 9 в. Карл Велики убил под Aquisgrán (дн. Aachen, Западна Германия) един тур с огромни рога.

На лов за турове излизали само с особеното разрешение на краля. Тогава излизали много конници и пешаци със стрели, бомбарди и голям брой кучета. С кучешкия лай и викове ловците заставяли избраното животно да се отдели от останалите, а конниците, бомбардите и останалите участници в лова го причаквали, скрити в ровове, зад дебели дървета и пр. За изолирането на подбрения тур бомбардите го преследвали продължително. Той сам, независимо от всичко, нападал даже и на голяма тълпа и понякога бягал в продължение на цял ден и повече, докато не бъде поразен. Сразяващият удар нанасяли в гърдите на животното, след което той падал обезсилен и освирепял. Ловците му се нахвърляли отстрани с отсечени дървета, стремейки се да го задържат да не се вдигне в съпротивата си.

Притчата за Вл. Мономах (12 в.) сочи, че украинските степи и полустепи (в района на Чернигов), той ловувал на диви коне, лосове, елени, турове, глигани. На с. 219 той разказва, как два тура го дигнали заедно с коня си на рогата - "... тура два мятала мя на розях и с коням..." ("два тура ме метнаха от коня в розите") (Сержанин, 1955). В Житието на Св. Касиян Угемский (края на 15 – нач. на 16 в.) се говори, че под Углич още ловували на зубри и "биволи", т. е. турове.

15. Последните турове

Ярково, този забележителен кралски резерват-ловище, през 1596 г. бил посетен от Giovanni Musante, секретаря на Папския нунций при полския дворец, който при посещението си там не видял живи турове, но получил подарен за своя шеф един убит тур. Изглежда, че до 1610 г., а може би и до по-късно, турове са се запазили в менажерията на граф Andrzej Zamoyski (1800-1874) в гр. Замосте (Zamość) в Полша по сведения на August Wrzeńskiowski (1836-1892) от 1878 г. Възможно е дори в 1667 г. все още да е имало живи турове в зоопарка в Кьонигсберг (Lengerken, 1953). Соколов (1959) привежда данни на Lukaszewicz (1952), според когото Стокхолмския посребрен туров рог от 1620 г. принадлежи на някой от последните якторовски мъжки турове.

Jabinski (1957) и Lukaszewicz (1952) посочват, че още от 1510 г. (т. е. почти 120 години преди гибелта на последния тур на Земята!) е била организирана специална опека над туровете. Заради опазването на последните турове в Якторовка селяните били освободени от данъци заради опеката, която поели над туровете. За числеността на животните в източниците от началото на 16 в. не се споменава. За пръв път откриваме сведения за това едва половин век по-късно. Те произлизат от наблюдателите в Сукачево, според които стадото се е съкратило до 50 бройки, но скоро много загинали от студовете.

Трудно е днес да се узнае коя точно е била конкретната причина за смъртта на животните. След като числеността е спаднала до 38 бройки, следващите зими не са били вече така мразовити. Според тогавашните наблюдатели животните там вече нямали покой, както преди. Стадата от домашните говеда, развъждани в района, изпасли тревата, а туровете оставали недохранени. Затова ловците твърдели, че туровете се размножавали слабо. В 1565 г. отново се споменава, че в пущата има стада от говеда и свини. В 1599 г. останали само 24 тура. Наблюдател от тогава пише, че селяните от Козловйец (дн. в Лодзко Воеводство, Централна Полша) не изпълняват своите задължения. Числеността на туровете се понижала до 20 бройки, от които в 1601 г. останали само 4 - 3 мъжки и 1 женска, която умряла в 1627 г.

Според събраните от Jaroski (1839) сведения (Соколов, 1959) в 1564 г. в Якторовската гора имало 30 тура (22 стари, т. е. възрастни женски, 3 млади мъжки и 5 телета), а отделно поединично държали и още 8 възрастни мъжки. В 1599 г. останали общо 24 тура. В 1620 г. вече били оцелели само 4 (по други данни – 5) мъжки и 1

женска, която умряла в 1627 г. на 30-годишна възраст. От тези данни бихме могли да заключим следното: В 1564 г. съотношението на броя на зрелите женски към броя на телетата е било 22: 5 (или 4) или приблизително 1 теле се е падало на 4-5 женски. Това ясно говори вече за една силно понижена раждаемост, която вероятно се е обуславяла и на високата степен на кръвното им родство. При това отношението на възрастните мъжки към възрастните женски е било $(3+8=11):22$, т. е. 1:2, което е било все пак добро съотношение. Трябва обаче да се вземе предвид и фактът, че при представителния лов, предмет на убиване са били предимно мъжкарите така че мъжкият приплод трябвало да е бил по-голям. И наистина преди залязването ние намираме отношението на мъжките към женските вече 3:1. Намаляването броя на женските явно подсказва тенденция към маскулинизация. От друга страна силното близкородствено кръстосване (инбридинг) довело до генетично обедняване и нежизнеспособно потомство.

По сведения на Herbertstein (1549) "Изглежда, че по-често ауроксите се срещали в горите на Средна и Западна Полша и са изчезнали преди зубрите. Последната гора, където той (турът – б. а.) се намира, беше разположена край Сукачев на 50 km от Варшава. Тези аурокси бяха кръстосвани с домашното говедо, тяхната окраска беше понякога напетнена. Последната стара крава умря в 1627 г. Един автор от 16 в. - войводата Остророг, съветва да не се смесват в парковете за дивеч аурокси и бизони, които се нахвърлят на ожесточени борби. Може би това подсказваше че двата вида се срещаха (все още – б. а.) в природата."

Важно е да се отбележи, че последното находище на вида при Сукачево – гората Якторовка, в същност отдавна е вече изпълнявала функциите на направляван резерват, а в него имало и стопанска експлоатация. Затова опазването в него местообитания не дават достоверна представа за средата, в която животните биха си избрали, ако са съвсем свободни. За това наемква и Lukaszewicz (1952, 1958), според който навярно от 13 в. турът вече не се е срещал в свободната природа. Следва да се търсят по-стари описания (отпреди 13 в.), свидетелстващи за характера на местата, които са били свободно обитавани от тура.

Любопитно е, че Thevenene (1947) съобщава, че в началото на 18 в. (т. е. едно столетие след смъртта на последният известен екземпляр) в Полша е бил убит голяморог тур, в сравнение с който дребните камаргски говеда изглеждали като една умалена имитация. Има и други сведения за убит тур през 1775 г., но те не изглеждат много вероятни.

Д-р L. Неск, директор на зоологическата градина в Берлин, констатира, че говедата от различните раси, когато са изоставени, постепенно възвръщат черти от някогашния си първичен туров примитивен тип. Изхождайки от този факт, пристъпил към кръстосване на различни домашни раси с цел съчетаване и засилване на туровите белези.

Той избрал раси най-близки до тура – 1) испанското говедо - заради неговите телесни пропорции и злобност, 2) камаргското говедо - за качествата на скелета, формата на рогата, лекотата, бързината и бойкостта, 3) корсиканското говедо, доставено от района на с. Аско от района на връх Чинто – заради цвета на козината, съответстващ на този от рисунката на Аусбург. Предприетите в 1931 г. кръстоски на тези говеда през 1935 г. бяха дали великолепен резултат – първите говеда, представляващи форми, цветове и рога като на тура. L. Неск получил стабилна раса, близка до тура и без отклонение от признаците, поддържана в продължение на 15 години. Един бик и шест крави са били пуснати през 1936 г. в прочутия "Ревир" за елени в Източна Прусия, в една гора от 50 ha. За една седмица тези животни очевидно напълно подивели. Има сведения, че от тях са пуснати и в гората Беловежа, вероятно е съществувало и едно стадо в горите край Мюнхен. Този опит беше критикуван от

научна гледна точка, защото данните според Аусбургската рисунка по отношение на цвета всъщност са твърде спекулативни.

Jabinski (1957) поставя тура в групата на животните, на които им липсва (достатъчна – б. а.) динамичност в приспособяемостта им към изменящите се условия, измененията в климата, хищническо стопанисване на пуцата от човека, обезлесяването и прекомерните паша и лов.

Според Lukaszewicz (1952, 1958) европейската (в Западна и Средна Европа) общественост осъзнала фактическото оредяване на тура през 13 в. От тогава той вече е станал обект на специални грижи, ловни забрани и опазване в специални развъдници-резервати. Най-простата биологична обосновка показва, че турът е изчезнал поради притесняването му в неговите естествени местообитания. Главният период на измирането на тура съвпада фактически с времето на най-интензивното използване на горите от 8 до 13 в. в Средновековна Европа. Турът е бил първично животно, обитаващо предимно откритите лесно-степни терени в умерения пояс, а у нас той най-вече е бил разпространен в заливните терени, разположени сред равнинните гори. Lukaszewicz (1958) се обосновава с откритите равнинни терени, които първи са били усвоени от човека. Това заставило тура да се оттегли в дълбочините на пуцата. Особено мащабно в Европа обезлесяването на обширни територии станало след 10 в., когато настъпила „епохата на сечите“. По това време турът все още се е срещал нашироко из континента (Винокуров, Жирнов, 1978).

Трудно е да се прецени кое е причинило изчезването на тура в различните части на Европа и кой от всичките негативни фактори е оказал най-силно въздействие - изсичането на горите, пресушаването на блатистите места (тресавищата), разработването на откритите средлесни участъци или първобитния лов. Възможно е турът да е напуснал всички тях, оказали се по различен начин непригодни за неговото съществуване. Както бе споменато, вероятно в различните части от ареала си, популациите на тура имали различни адаптации. Интересна е хипотезата на Келлер (1910) за одомашняването му. Според нея турът е изчезнал, защото хората са го ловили, за да го присвоят с цел да го одомашнят. Jarocki (1839) още в 1835 г. предлага да се пуснат говеда в пуца без вълци за да подивеят. Сто години по-късно това направили братята Heinz и Ludwig Neck, като създали стадо, изхождайки от андалузското, шотландското и корсиканското говедо.

Бик от „възстановения“ тур (т. н. неотур) на братята Неск. (по Bunzel-Drüke, 2005).

Към 1925 г. се зародила идеята за възкръсване на изчезналия преди 300 г. тур. Като се знае, европейските и част от азиатските говеда произлизат от *B. primigenius*, както домашната свиня произлиза от дивата (*Sus scrofa*). Трябвало да се избера екземпляри, които по своя хабитус да напомнят в най-голяма степен на своя див предшественик. (Същото, като да кръстосваме азиатски овчарки с други домашни кучета, вече селектирани и кръстосвани с вълка за да възобновим вълка, ако той беше изчезнал). Има 4 предположения за цвета на тура: бял, черен, червен и кафяв. Братята Neck са взели аусбургската рисунка където тура е чернокафяв с бяла хребетна ивица. Най-близко до тура било андалузкото говедо, използвано за бой с бикове. За съжаление то е доста дребно – същинско джудже. Възрастният тур-мъжкар навярно е достигал до 1000 kg. Преди Втората световна война Neck представили на Adolf Hitler (1889-1945) и неговите високопоставени приближени – ловци екземплярите, които се получили от техните опити за възстановяването на тура. Jabinski (1957) отбелязва, че към 1943 г. няколко такива телета, шумно наречени турове-ауерокси са били пуснати на свобода в горите на Източна Прусия. Очевидно оценките на този резултат са противоречиви и сам Jabinski заключава, че “Турът е загинал невъзвратно и от днешните говеда не може да се изфабрикува нов.”.

Rokosz' (1995) разглежда тура като реликтен представител на фауната от плейстоцена. Според него той се е запазил най-докъсно в Полша, защото там имало съхранени обширни (равнинни) гори, благоприятен за него климатични условия и предприети целенасочени мерки за опазването му.

Защо са изчезнали туровете? Най-правдоподобни причини за това са неспособността им да устоят на преследването от човека и излавянето им като обект на одомашняване. Съкращаването на горите поради необходимост от площи за пасища, се оказали решаващи за съдбата му. Всички тези причини, в течение на няколко века, в съчетание с бавното размножаване на вида (известно е, че размножителна способност на тура не е голяма) са довели до неговото изчезване.

16. Турът в научните колекции

Пълни скелети от тур са запазени само в няколко музея в света - в музеите Берлин, Брунsvик (в Долна Саксония - Германия), Франкфурт на Майн, Йена, Дюселдорф, Ерфурт, Копенхаген, Стокхолм, Лунд и Киев.

Прекрасен екземпляр с череп и рога е намерен и изложен в Perthshire (Шотландия). Такъв голям череп (*Bos latifrons*) се намира сега в Ирландската краалска Академия - на предната част на главата има отвор който точно съответства на бронзовите наконечници на стрелите “целтс”, така често намирани в Ирландия. Това може би доказва че той е бил убит от ловци.

Една пищялна кост (tibia) била изпратена на г-н М. П. Ревилиод. Тя принадлежала на млад индивид, но била с огромни размери и била намерена при Барбетин (Вале) на около 1900 m н. в. Това е любопитна подробност, доказваща, че турът е обитавал не само равнинни, но и хълмисти и планински местности.

Освен изброените до тук колекции в чужбина (изнамерени от Н. Б.), следва да добавим, че през последните 50 години в много европейски страни са събрани множество нови материали, огромната част от най-добрите образци на които са съхранени в музейни сбирки.

Повечето от находките с добра съхраненост, намерени в България и споменати в т. 4. за разпространението на тура у нас, днес се съхраняват във фондохранилищата на регионалните исторически и природонаучни музеи. В отделни случаи някои от тях

са намерили място и в експозициите им (напр. Регионалния исторически музей във Враца) и мн. др.

Сред попълненията са и тези в Националния природонаучен музей при БАН - сборовете от Forum Serdica в София от 15-18 в. (Боев, 2016, Боев, 2016); късноантично селище до с. Дяково, Кюстендилско от 2-3 в. пр. н. е. – 5 в. н. е. (Боев, 2014 а); раннонеолитно селище до с. Оходен, Врачанско, ранно-неолитно селище до с. Капитан-Димитриево, Пазарджишко (Спасов и др., под печат), неолитното (и антично и средновековно) селище до с. Мурсалево (Кюстендилско) и мн. др. По данни на Николай Спасов (устно съобщ.) най-многобройни в сбирките са находките от Градешница - Мало поле (ранен неолит), Долнослав (халколит), Урдовиза в Китен (ранно-бронзова епоха), Дуранкулак (неолит-халколит). От последните четири находища се съхраняват над 100 костни останки от турове.

Рог от тур от "Forum Serdica" (София, 16-18 в.; по Боев, 2016).

Тълен фрагмент с костната основа на десния рог на тур от праисторическото, антично и средновековно селище до с. Мурсалево (Област Кюстендил) (сн. З. Боев).

Забележителна колекция от кости, вкл. черепи, на турове, събрани от зоолога Георги Рибаров беше подредена през 1980-те години в първата в страната археозоологична експозиция в бившия Окръжен (дн. Регионален) исторически музей в гр. Ямбол. За съжаление, почти всички от тези материали впоследствие след преминаването му на друга работа, след „демократичните“ промени в началото на 1990-те години са разпиляни, а цяла експозиция е ликвидирана.

Проксимални фрагменти от рога на турове. Сбирка на Тракийския университет в Стара Загора. Сн. Дилян Георгиев.

Сбирки от черепи от турове, отделни кости или техни фрагменти се съхраняват и в Регионалния природонаучен музей в Пловдив, в Тракийския университет в Стара Загора (Дилян Георгиев – устно съобщ.), Археологически музей в Созопол и мн. др.

17. Турът в българските предания и фолклор

Ритуално-митологичното значение на тура в днешните български земи е доказано дори за праисторическо време – медно-каменната епоха. С подробно описание за едно добре проучено халколитно селище със светилище разполагаме за археологическия комплекс „Калето“ в югоизточния край на дн. град Мездра: През лятото на 2008 г. в сондаж, разположен в центъра на скалния рид, непосредствено върху варовиковата скала, на повече от 3 m дълбочина е открито праисторическо светилище. В него сред остатъци от пепел, въглини, натрошена керамика и животински кости археолозите разчитват два „огромни черепа на турове заедно с рогата“ ..., „поставени един до друг с посока север-юг. Плътно зад тилните им части вертикално е побит плосък речен камък – стилизирана пластика, оформен като бича глава“ - каменна буквания (изображение на глава на бик). „Ритуално положените черепи на турове и каменната пластика са покрити с ломени камъни и замазани отгоре с опалена глина. Откритите веществени свидетелства и най-вече керамиката безусловно показват, че „Светилището на тура“ е възникнало в края на каменно-медната епоха, преди повече от 6000 години.“ То функционираше от самото начало на заселването на скалния рид и няма аналог в Европа. При археологическите разкопки са намерени костени и глинени фигурки на Богинята-майка. Жертвените ритуали от каменно-медната епоха целят осигуряване на плодородие и продължаване на рода в селището (Аноним., 2014; Аноним. [2016]).

Черепи на турове от праисторическото светилище в местн. „Калето“ д. огр. Мездра; халколитна епоха (сн.: Аноним., [2016]).

По-късно у нас, воловете в народния бит заемат твърде почетно място. Според Славейков (1924) в първите десетилетия на миналото столетие широко разпространена била поговорката: “Селянин без земя е половин сиромаш, но без волове – цял.”. Затова селяните обичат воловете и им прикачват всевъзможни ласкателни имена. Те ги пазят, не ги измъчват и не ги псуват. Вярвало се, че селянин, който бие и псува воловете си безпричинно, не е прокопсал. Не само щета, но и голяма злочестина е загубата на вола и това се счита за Божие наказание.

Момите и жените избягват да минават пътя на воловете. (Вероятно това е далечен отзвук - аналогия със свещените крави в Индия днес.). Боголюбский (1940) споменава за поверие, според което в средновековието, щом чуелии “тури рев”, боярите запълзавали рачешката. В чест на воловете (говедата и изобщо на рогатия добитък) се празнува Св. Силвестър (на 2 януари), който се счита за техен покровител. Празнуват се и вълчите празници, за да не нападат вълци воловете. Едно време да се коли вол за ядене било голям грях и старите крави и волове оставяли да умрат от само себе си и ги заравяли непокътнати, т. е. погребвали умрялото животно.

Поговорката “Волът рие земята, ала връз гърба му пада.”, сякаш иска да каже, че ненужната сила и мощ се използват за безмислена работа. Съвсем друга е поговорката: “Стопанинът ми е умрял, та отивам да го ровя.” В този случай селянинът я използва, когато го сполетявала тази злочестина. Когато подкарвали вола да вози сено, казвали: “Стопанинът ми се жени, та ме кани на сватба.”, защото сеното се товарело бавно в колата, а и бавно се разтоварва. През това време волът си почивал и си ядял кротко от сеното. Когато карали вола да оре, му казвали: “Мъкне ярема цял ден гладен. Хайде малко на пладне, па чак вечерта .. “. За вола се говори още, че бил казал: “Мен от колата не ме е страх, а от шейната.” в признание на огромното му значение като впрегатно животно.

В края на 19 в. у нас е била разпространена легендата за “Лисицата и Туран” (Лъжев, 1891). Коренът на разпространеното у нас име Туран откриваме в народната песен за “Туранче Бошняче” от Пловдивско (СБНУ, 13). Среща се и като “Тюренче Бошняче”, а и като “Туринчо Бошняче” (СБНУ, 14). Последното, от народна песен от Копривщица, се споменава с “коня туралия” (т. е. червеникав кон, или “алест”, какъвто кафяво-червен в същност е бил и тура). В с. Гърло (Брезнишко) са пеели: “Излезла е Була удовица, Излезла е у Будима града, Излезла е на нови пазара, Та извела коня туралию, Да продава коня туралию, Ама неме юнак да го яя..., и отива с него на лов, но улавя моми.” (СБНУ, 49). В друга народна песен (“Св. Георги обхожда полето”) от края на 19 в. се пеело, когато Св. Георги обхожда полето: “Се обори разтелени, Се турмета белоглави, белоглави дългопави...” (Ангелов, Вакарелски, 1946). Достигнала до днес е и поговорката от Прилепско: “Со глава стена се не турка!” (Заимов, личен архив).

Тук трябва да споменем и за кукерския обичай, който у нас, и в Румъния, и в Македония е едно избледняло копие на тези празници в Гърция. В Румъния правят старци (“мошнеки”), коза (“капра”), Турица (“турца”), цар (“импърат”), баба, доктор, дявол и др. (Арнаутов, 1943, с. 73). Много от кукерите у нас имат рога – най-характерният древен “туров” символ. В Дубровнишкия карнавал традиционно участват туро-кукери-подобни костюми. Според Гълъбов и др. (1959) Турица е име на летовище в южната част на Рила, вероятно по името на местността (картотеката на Заимов).

Понякога производните на тура символи се дължат навярно на спомен от прародината на южните славяни отвъд Карпатите. Името му се прикрепя и към някои донесени от романските земи, от Италия, форми на обичая. Под името “турка” или “капра” румънските кукери ходят ту от Игнажден до Коледа, ту на Коледа, ту на св. Васил на карнавални шествия (Арнаутов, 1947).

Турът прониква в народната обредност наред с другите животински маски по Коледа и Сирница. Най-рано това е станало в местата, в които се е срещал. Това са главно области в Русия, Литва и Полша. Значително по-късно турът се появява във фолклора в югоизточните части от някогашния му ареал (Хърватско, Сърбия и Румъния) като име на маска, която не изобразява всякога тур (*B. primigenius*), както сега у нас понякога се казва “камила” на разни маски на кукера, които често изобщо не представят камила. Не само в обредността, но и в народната поезия на русите и в местните имена на югозападна Русия и Полша се е запазил до наши дни името на тура и турицата.

Една легенда от с. Витиня (Софийско) разказва, за “Туре-Влахинче”, който със 77 юнака се бори с Крали Марко (СБНУ, 33, с.168), която не е изключено да има и влашки произход (срв. с румънските кукерски названия Туре, Турца и Турица).

Сред жителите на селата Опицвет, Текира и Безден (Софийско) е запазено едно предание за водния бик, т. е. за чаплата голям воден бик (*Botaurus stellaris*). Животното, което скрито в блатните тръстики издавало силния звук, подобно на мученето на бик, било “голошато” и голямо като свиня. То излизало понякога, гонело кравите и се борело със селския бик. Селяните за да се избавят от него вързвали два остри ножа на рогата на селския бик, който като се сборичкал с голошатото животно, ръгнал го и от тогава то се скрило във водата, “от гдето само гласът му се чува”. Същото предание съществува и по други села като Батак (сега град), Малово, днешния град Драгоман и др. (Христович, 1890).

В описанията на средата на тура от Herbertstein (1549) се сочи наличието на воден биотоп. Той споменава, че водният бик, респ. тура, давал уродливи приплоди със селските крави. За водния бик подобно предание пишат и Шкорпил и Шкорпил (1900). Според тях турът имал отношение към понорите. Това вероятно е във връзка местата, където понякога са намирани единични кости: “По предание живее в локвите воден бик, който уж бил голошат, и колкото едно теле, голямо животно. Той издавал един страшен глас подобен на биково мучение. Приказват, че той понякога излизал из водата, та гонил селски крави, които са пасли около локвите и че се борил със селския бик. ... Селяните вързвали остри ножове на рогата на селския бик и той като се боричкал с водния бик, ръгнал го и той се скрил в локвата. Като се пукнал, чул се глас като гърмеж, водата почервенияла от кръвта му и локвата изтекла подземна.”

По друго едно предание, пак записано от Шкорпил и Шкорпил (1900), имало едно време локва на планината Кол (в Македония). С убиването на бика локвата изсъхнала и водата ѝ извряла в големия извор, който се намира на югоизток от Горна Джумая (Благоевград). От извора извира Селска река. Един овчар, като пасял овците около локвата, забележал, че бикът гони овците му, та един път хвърлил тоягата си, за да го удари. Тоягата паднала в локвата. След изсъхването той я намерил уж в извора.

Още самият Шкорпил отбелязва, че водният бик се среща в Драгоманското блато, Баташкото и други някои наши блата. Сръбският писател Миличевич (Сърбия, с. 279) споменава за Власинското блато, намирало се до сръбско-българската граница, че в него живеел “црни воден бик”. В 1827 и 1876 г. той силно мучал (“букал”), като предвещавал с това война. Мученето му било толкова силно, та “да се ѝе сва околина тресла и изводе су избийали на површину велики клобуци”. Хората се бояли от него толкова много, че като “зачули гласа му, лягали на земята, за да не го съгледат, защото този човек който го съгледал, умираше уж.”

Водният бик до Белоградчик (Художник: Rob Morphy, Dublin, Ireland; по Тошев (2015).

Делирадев (1941) разказва една притча, преразказана от Ив. Райчев за района на гара Костенец, по-точно за Костенската планина (източната част на Рила). Вероятно езерото, за което става дума, е било с голи брегове, т. е. не е имало наоколо подходящи биотопи за птицата воден бик (*Botaaurus stellaris*). Затова тук няма птица “бик” за елемент, а бик (бозайник). Водният бик живеел в Костенецкото езеро. Езерището сега е сухо корито между връхчето Св. Иван и Тупия връх в предпланината на изток от селото. Някога това езеро било пълно с вода и в него живеел воден бик - як и с големи рокове. От него селото не могло да опази своите бикове. Като надушил, че селските говеда са наблизко, водният бик изкачал от езерото и влизал в люта борба със селския бик, която не спирала докато последният не паднал мъртъв в краката на водния си събрат и враг. Преди да почне борбата между биковете, говедарите се разбягвали от страх и не могли да дадат никаква помощ на селския бик. Така продължавало дълги години, а съдбата на селските бикове била една и съща. Най-послед един селски ковач предложил на селските старейшини да направи стоманени рокове на селския бик, да ги обкове здраво върху неговите рога и така да го пуснат в двубой с водния бик, т. е. да е с двойни рога. Още при първия удар той успял да разкорми водния бик и той със страшен рев се хвърлил в езерището и водата се обагрила с кръвта му. Водният бик повече не се явил. Пресъхнало езерището и по-долу се появил изворът Петри шор.”

Малчев (2001) прави интересни обобщения на почти съвременни фолклорни находки (1983-1984 г.) за “демонологичното същество “воден бик” в района на планината Пъстрина (Врачанско и Монтанско). За това, че под (“воден бик” се разбира

не чаповата птица, е чифтокопитен кухорог бозайник, говори и използването като негов синоним на определението “воль нескопен”, “бик” ил “бивол”. За ръста му се отбелязва, че е впечатляващ, а за цвета на окраската – че е сив, черен или дори червен. Козината му била къса, а рогата – “прави и све напред”. Това животно “ревало като звер” толкова силно, че веднъж нощем изплашило жителите на едно цяло село. Водният бик според преданията живеел във водата (в езерото, в блатото ил извора) и не можел без нея. Дишал “отстрани” като риба. Вярва се, че водният бик вреди на възпроизводството на стадата от домашно говедо. Той в двубои убивал селските бикове и заплождал кравите, но те раждали непълноценни телета. Уж домашни крави заплождал, но “Като го роди кравата телето, оно пийне млеко и оно пойде и избега у гората”. Телетата търсели вода и сянка, иначе на слънце умирали. “Пастирите били недоволни от водния бик, защото теленцата на заплодените от него крави били недоразвити – с меки кости.” (с. 183). Нощем водният бик понякога навлизал и в селата, “..натискал огради, плетища, троши и влиза у оборо”. Това опасно поведение карало селяните да поставят на селския си бик жезла на рогата – жезлни рогове, шипове, вили за сено и др., за да го подпомогнат в битката му с дивия воден бик. Както се вижда, в повечето от приведените от Малчев (2000) белези на “водния бик” откриваме характеристики на тура.

На 2 януари се чества Св. Силвестър като укротител на воловете и биволи и като закрилник техен (Ангелов, Арнаудов, 1922). Рано сутринта приятелите на тези които имат биволи или волове, отиват щом пропеят петлите, влизат скришом в обора при добитъка, подринват му и изхвърлят тора. Стопанинът после излиза, посреща ги с топла сливеница, поканва ги в къщи, слага им софра и захващат да ядат и пият за здравето на воловете и биволи. Като похапнат и посърбнат, впрягат воловете или биволи в шейната и тръгват от къща на къща, където има биволи или волове, присъединяват се с тамошната тайфа, ядат, пият, благославят, продължават посещенията в други къщи и по този начин прекарват целия ден във веселба. Св. Силвестър по-късно приемник на туровото име Турмак (от там и имената “турмакия”, “турмаче” и др. под. – б. а.). “Турмак” и “турмакия” са разпространени и в полския език (Lukaszewicz (1952, 1958).

В една народна песен от с. Асканджиево (Пазарджишко), записана от се пее: “... момиче, малък дявол, Купи си брези биволи, изори черни угари...”. В друг вариант от Средногорието се казва: “Впрегни си чрни волове, изори чрни угари...” (Ангелов, Вакарелски, 1946). Любопитно е, че и тук се акцентира на черния цвят на животните – вероятно далечен отзвук от цвета на могъщите бикове на тура.

В цялата ни средновековна литература “бубало” е употребявано със значение на див бик, т. е. тур. Има сходни предания, разказващи за преследвания див бивол, вероятно също тур, - могъщ и страшен. Заслужава внимание обаче факта, че домашният бивол (*Bubalus bubalis* (Linnaeus, 1758)) за първи път е споменат в хрониките в България от 9 в. (814 г. в Сюлейманкьойския надпис на договора между хан Омуртаг и владетелят на Византия; Иванов, Захариев 1962). Можем да смятаме, че никое друго животно не е било обвеляно с толкова много легенди, както тура.

18. Турът в митологията

Темата за ритуалното убиване на бик в римско време е разработена от Пастухов (1929 б). Според този автор, а също и от поместената фигура в една диплянка за Историческия музей в Плевен е представена мраморна плоча с образа на бог Митра, който убива бик пред входа на пещерата. От двете му страни са неговите спътници

Барелефно изображение на бог Митра, убива бик пред входа на пещерата (Регионален исторически музей – Плевен; по: Аноним, 19XX).

дадофори с главни и геги в ръце. Долу са представени: Митра и Сол; Митра носи бик, Митра се ражда от скала; Митра и Сол след тайната вечеря отлитат в небесата. Според Пастухов (1929 а) култът на слънчевия бог Митра, който произхождал от Персия, бил особено широко разпространен. Именно там той най-напред бил провъзгласен за бог на доброто и вземал участие с Ахурамазда в борбата му със злия Ариман. Митра е представян като млад, чист и целомъдрен момък. Той бил роден от скала и сключил съюз с бога на слънцето Сол. По негова заповед той убил световния бик, от тялото на който произлезли всички растения. Тогава, наред с другите животни, бил създаден и човекът.

Прототипът на митичния Единорог в същност е тур - асирийския Риму и еврейския Реем. Ето какво пишат за единорога в българската митология Кръстанов и Дуйчев (1954) по издирени автентични сведения от 6 в. на Козма Индикоплевст: “Единорог. Това животно се вика единорог, но аз не съм го виждал. В Етиопия, в царския дворец с четирите кули, аз видях поставени четири негови изображения от мед, на и така го описах. За него казват че то е страшно животно и цялата негова несломима мощ се крие в рога му. Когато види, че бива преследвано от мнозина люде и може да бъде заловено, [това животно] се качва на някаква стръмнина и се хвърля от височината. При спускането то се обръща надолу, целият удар се стоварва върху рога му и животното остава невредимо. Това се казва за него и в Божественото писание, гдето за него пише: “Спаси ме от устата на лъвове и моето смирение от рогата на единорози”. Другаде: “Възлюблен като син на единорог”. В благословиите на Валаам, с които благословил Израил за него отново се казва: “Така Бог го отвел от Египет като слава на единорог.” [Свещеното писание винаги сочи това животно като образец на сила, надежда и слава.]”.

Барелефно изображение на домашно говедо от римската епоха (3-4 в. н. е.) от античния Odesos (Археологически музей, Варна, 22.07.2003 г., сн. З. Боев).

В “Слово на еднорога. Какъв е неговия живот” от “Физиолог” според авторите на Кръстанов, Дуйчев (1954: с. 175) “Животното еднорог има извънредно голямо тяло. Носът му преминава под устата и достига под брадата му. Той пасе трева като стои изправен и я достига с езика си. Когато той види някакъв звяр, настига го, пробощда го и го носи на рога си. А когато почне да смърди и да се разгнива, тогава се разлага и капе, а той го поема с езика си и го яде. Но, разберете братя, каква мъка чувства той заради храната си. Поради това три пъти на ден застава, гледа към изток и слави Бога с въздихание и отново се развеселява като по всякакъв начин хвали себе си. Така и ти, безумни човече, разбери, че Бог те е направил добър и през целия си живот не забравяй

ума си в богатството, но помени Бога и нека всички възхвалява твоя да бъдат отправени към Бога. Не се надявай на твоята голяма сила, нито на големината си, нито на великия си род, но се весели в правдата. Бог е помощник на правдата.”

За еднорога споменава и Боголюбский (1959), който привежда сведения на античните писатели Ктезий (? - 4 в. пр. н. е.), Плиний, Елиан (3 в.) и др., както и Книгата на Йов. В романската и друга средновековна литература еднорогът е наричан *monocéros*. Според Долгих (1905) митическият еднорог не е нищо друго, освен асирийския Риму или еврейския Реем. В Стария Завет се уточнява, че животното Реем било с толкова „грамадни размери“, че за него нямало място на Ноевия ковчег. Затова Ной го завързал с въже за кораба и Реем е трябвало да тича отвън в тръст след него (Фрейзър, 1989). Поради тясната връзка на евреите с вавилонската култура се е стигнало и до смесване на Реема (тура) с митическия Реем (еднорога), погрешно изхождайки от вавилонския метод за изобразяване в един образ на чифтни, хомотипни образувания - рога и крака. Сказания за дивите бикове във формата на легенди, песни, поговорки са се запазили у много народи: китайци, славяни, немци, ирландци, татари, фини, евреи. Според Боголюбский (1940) Много сказания изобразяват дивия бик хиперболично, т. е. с големи преувеличения и му приписват само един рог - отзвук на паралелните силуетни асирийски изображения, на които туровете изглеждат еднороги. В един “Азбуковник” от 16 в. четем: “Зверь подобен е коня, страшен и непобедим, помежду ушите си има велик рог, тялото му "медяно, в розе иматъ всю силу”.

В едно старославянско сравнение на народите с животни българинът е уподобен на бик, унгарецът - на рис, албанецът - на бобър, а литовецът - на тур (изредени са и други народи) (Славейков, 1859; Лъжев, 1891; Боев, 1959).

Установява се известен паралелизъм в значението на тура и “орела” като тотемни животни. Те са изобразявани главно чрез главите си, понеже са размерно несъпоставими. Като два символа на сила обаче, те са равнопоставяни и това личи от огромното изобилие на техни изображения в хералдиката, монетосеченето и древното монументално изкуство. Често са използвани животни-двойки като “лъв – тур”, “орел – елен”, за което споменава и Mongait (1959).

Дивата мощ на бика (тура) е намерила израз в поговорката “Бик в черква не стои!”, днес изменена като жаргонно определение за непохватна грубиянщина: “Бик в стъкларски магазин”. В южния френския град Arles в Camargue има една черква с изобразен бик на нея.

В руското народно творчество (песни, приказки и легенди) турът е споменаван често. В сказанията за Добрин Никитич, Георгий Храбрый и други народни епоси, например, се говори за някакъв митичен бик, както е и във финският народен епос “Калевала” (Lönnrot, 1835-1849).

Многобройни са античните митологични изображения от Елада и Древния Рим, представящи диви бикове. Често например, Европа е представяна като жената на дългорог и дългокрак бик. Много гръцки монети са били сечени с релефи на турове и домашни бикове. В Крит е намерена антична монета с твърде интересно изображение. Тя представя тур (бик), нападнат от лъв, т. е. показани са в двубой двете най-силни и могъщи животни. Според Боголюбский (1940) турът винаги е бил символ на дива мощ.

В описанията, преведени от Боголюбский (1959, с. 345) по сведения на Herbertstein (1549) са преплетени различни елементи на битови традиции. Струва ни се, че отрязването на кожа от челото на тура и изрязването на пояси като полезни амулети се е запазило от много отдавнашни времена, още от времето на отбожествяването на туровете. Култът на преклонението към тях пренася нашата мисъл към египетския бог Апис и към ритуалите свързани с жертвоприношението. Сакрализацията на говедата в древността намира далечен отзвук в запазените сведения за закрилата на говедата

(записани от Рачо Славейков), а също и тези за Св. Силвестър (записани от Божан Ангелов) (Ангелов, 1918).

Schneeberger (цит. по Боголюбский, 1959) съобщава, че от уловения и обездвижен тур още приживе одирали кожата от челото между рогата, обрасла с гъста къдравата козина, която придавала на животното страшен вид. След като я отпорят, най-сетне убивали тура, като му изваждали сърцето, разрязвайки го наполовина за да извадят от там малка костичка с формата на кръст¹³. Тази костичка заедно с кожата, одрана от челото, изпращали на краля. И двата амулета се ценяли много високо. Вярвали, че тази костичка (хрущялче) е полезно за бременните жени за да родят леко. Месото в кожата се изпращало на краля още прясно, но понякога го осолявали и така го предавали на господаря си. Самият Schneeberger (по Gesner, 1551) посочва, че лично е чувал, че крал Сигизмунд е изпращал няколко пъти солено месо от тур като ценен подарък на император Карл V. В народните лечения от България не открихме нещо подобно за челната кожа от тура, както и за ремъци от говежда кожа, подобно на туровата, като амулети или против яловост или за това, че уж в сърцето на тура имало кръстовидна костичка.

Зооморфен съд с ритуално предназначение във формата на тяло на говедо (Регионален исторически музей, Пазарджик, 23.09.2011 г.; сн. З. Боев).

¹³ Наличието на кост с дребни размери в сърцето на тура е напълно възможно. Отделни кости, несвързани с аксиалния скелет имат свинете (в зурлата), хищните и някои други бозайници (в половия член – os penis), лебедите, гъските и патиците (в сърцето, т. н. сърдечна кост - os cardii) – бел. З. Б.

Турът, изобщо дивите говеда, както биковете, така и кравите са били повсеместно почитани и смятани за свещени. И до днес притежаването на говеда (бикове, крави, волове) е символ на богатство. Раждането на теле се смята за значителна материална придобивка. Така е не само у нас, в България и на Балканите, но и в много други места. В Индонезия, на остров Целебес, напр. демонстрират богатството на семейството с броя на чифтовете рога от местното домашно говедо, както и от местното диво – бантенга. Според местната митология, Бикът, наричан Тораджа, бил създаден от Бога най-напред, дори преди човека и останалите животни. Затова той има привилегията да действа като посредник между земния божествения свят (Dominik, 1990).

Маринов (1914) пише, че сред народа ни в 19 в. “Впрегнатите волове се не наричат другояче, освен ангели. “Не бий ангелите!” “Не мъчи ангелите!” “Не е ли те грях, баре за ангелите?”” Това са били най-разпространените изречения в разговор относно воловете. (“Изкара ми ангелите!” казваме и днес при голяма неприятна изненада, уплаха, но тук произходът на това определение е по-неясен. – б. а.). Селянинът не се обръща към своите впрегатни волове с други думи, освен “Хайде, татко!”, “Хайде, бащи!”, т. е. призовава в тях своите най-големи благодетели и свещени за него животни, които уважава като баща. В чест на воловете има особен обреден химн. Волът се нарича “еленговец”, т. е. с рога като на елен. Рогата са най-голямото украшение на вола. Обикновено хубавите и от сой волове имат високи рогове, извити като полумесец. В чест на воловете и кравите у нас се празнува Св. Влас.

Сведения за обредното значение на тура дава Блаватская (1976). Обредът на заколване на бик или телица започвал с обсипването на животното с ечемик или сол (Илиада, I – 458; Одисея, III - 445-446) и отрязвали от него снопче козина, което веднага се раздавало на участниците в церемонията за да го хвърлят в огъня (Илиада, III - 273). Ечемичените зърна също хвърляли в огъня. Заколването ставало на жертвена маса, за което свидетелстват множество древногръцки изображения. Там отделяли частите, полагащи се на божеството и ги поставяли на огъня на жертвеника. След изгарянето на жертвените части, нарязвали останалото месо на късове и го опичали за раздаване на хората (Илиада, I – 465-470). Принасянето в жертва на едро животно или на няколко животни, е било само по възможностите на голямо съобщество или на могъщ управител. В “Одисея” се разказва как народът на гр. Пилос извършил жертвоприношение на черни бикове на морския бряг (Блаватская, 1976, с. 148).

Турът е бил известен у старите славяни под името тур. Той бил почитан от тях като бог на войната (Шкорпил, 1897), т. е. те оценявали високо неговата физическа мощ, величественост и стремителна решителност при нападение.

Подгоров (1940) разказва легенда, според която водният бик е в основата на възникването на Рабишкото блато, до което след това образувала пещерата Магура. Хората прогонили водният бик, но не го убихи. Според легендата той още живее из неизвестните недра на пещерата, като понякога излиза нощем из блатата, откъдето селяните с трепет слушали рева му. Водният бик е описван като малаче с набито тело и къс врат. Ето как тази интересна легенда е достигнала до нас: „Там, където сега е Блатото, някога е било селото Рабиша. Над селото в полите на Магурата е имало едно врело /извор/, от което взимало вода цялото село. Един ден селският говедар, като поил стадото видял, че от извора излиза бик, който налетял на селския бик и без малко щял да го умори. Вечерта говедаря разправил това на селяните. Селяните изработили железни шипове и ги турили на челото и гърдите на селския бик. На другия ден, когато стадото пладнувало край врелото същия бик отново изскочил от водата и отново нападнал селския бик. Но и селския бик не се плашел лесно, не изоставял току така стадото си без бой. Сбормили се жестоко двата бика и в лютата схватка селския бик

намушкал смъртоносно водния бик. Той изревал много силно и изчезнал във водите на врелото. В този момент Магурата се пукнала по средата и бликнала силна вода. Водата заляла къщите, оборите, дворовете, околните ниви и ливади, потопила цялото село и продължавала да тече. Зачудили се какво да правят хората, защото водата заплашвала да потопи всичко наоколо. От цялата околност се събрали 40 свещеника и чели молитви три дни и три нощи. Най-сетне планината се събрала и водата престанала да тече. От тази вода се е образувало днешното езеро. Пукнатината зараснала, но планината останала и досега гърбеста, а селото се е преместило на сегашното място, от другата страна на Рабишката могила. Трудно може да се каже доколко е вярна тази легенда, но и досега над езерото съществува така нареченото Толовишко врело, от което в миналото е извирало много вода, но сега в него водата е на изчезване.“ (Аноним, 2011).

19. Турът в етимологията

Според проф. Златарски името на града Турис на р. Дунав вероятно произлиза от латинското “туррис” (крепост). Този град бил построен от император Траян и впоследствие разрушен от варварите (Златарски, 1927). По-старото му име било *Dinogetia*. Попада в пров. Северна Добруджа в Румъния и се намира при устието на р. Siret. Любопитно е, но в Испания (пров. Валенсия) има град със същото име - Turis.

Възможно е и името на с. Турия (? Великотърновска област) да има подобен произход. До Плакенската планина в Македония (?Сърбия) до селата Горно Дебърци и Долно Дебърци, южно от гр. Кичево е планината Турия (Златарски, 1927). Реката Турия извира от Огражден планина и се влива като ляв приток в р. Струмица. По нейната долина минава пътят за прохода Кечи кая Дервент (Чанков, 1918). В Одринско има Турна дере (при Рисова могила - чукара) (Чанков, 1958; Заимов, личен архив). У нас Турийска река води началото си от източна Средна гора, изворната област на която е под връх (Голям Братан) и се влива в Тунджа до с. Виден като голям десен приток.

Според Вайганд (1926) нашето име “Туряковци” идва от сръбското “туряк”, т. е. от тур. Затова и собственото сръбско мъжко име “Дорич” също произлизло от “дор”, т. е. “тор или тур. Сръбското име “Туряк” и името на с. Туряковци (Трънско) днес се изговаря Туроковци. Местните жители на това трънско селце (до с. Бераинци) произнасяли името му като “Тураковци”. След Освобождението е преименувано на Туроковци, каквото е и днешното му име, за да се раздалечи името му от семантичния корен на „тур“-чин. Селото е споменато от Иречек (1974) в неговите “Пътувания из България”, вероятно с неправилно разчетено му име като “Тургияковци”. Той пише, че “На близо се влива от ляво Ловнишка река, малък поток, при който лежи с. Ловница със старо градище ...” (с. 502). Навярно това място е било и старо ловище – бранище. За съжаление в някои случаи със смяната на имената на селищата отлитат и едни от последните следи за облика природната обстановка край тях. Така край споменатото с. Ловница, по-късно вече наречено Ломница, са селата Видрар (от видри според “Българско село”), Дълга лука, Рани луг, Зелени град (от “зелената вода” – “жабокречина”), Костуринци (със старо име Средорек), Лява река, Горочевци (преди местността е била много гориста), Лешниковци (някога баирите били с леска). В този случай, за с. Туряковци можем да предположим, че някога е било разположено в местност с гори и води. Турия е село в Казанлъшко.

Турко, Туреко, Туряк и др. подобни собствени имена едва ли народът ни ще е използвал със смисъл на “турчин” и най-възможно е те да произлизат от тур. Известно е обаче и народното определение “турко” с този смисъл. Думата “тюрк” е с арио-алтайски произход и означава силен. В старобългарски език турчин се наричал “тоурк” (Младенов, 1943). Латинското име на бика “taurus” също не стои далече.

Макар, че находки от тура да са открити на много места из Балканския полуостров, именно в Босна, Сърбия и България, като че ли са се запазили на-много от “туро”-нимите. Ето и още няколко “турови” названия на реки от българските и съседни земи: Турещаница (югозападно от Варвара), Турищница (ляв приток на Брегалница), Турия (приток на Тимок), Турия (приток на Дунав в Сърбия), Турово и Турии (села в Сърбия), Турианица (в Осоговска планина; Иречек (1953-1963), Турия (ляв приток на Струмешница), Турианица (при с. Саса в Македония, влива се в р. Брегалница, която е приток на Вардар; там има и махала с такова име), Турна дереси (Одринско в Турция), Турна гъйлери (“три гьола”; към Чорлу - източна Тракия в Турция), Турна гьолджук (Каварна) (Irecsek, 1893, с. 574; Заимов, личен архив), Турийска река (извират от Източна Средна гора под в. Морозов (Голям Братан) и се влива в Тунджа до с. Виден, като толям десен приток (Чанков, 1958).

Названия на местности: Турек (на 4 km с. Рогозен, Оряховско), Турия е името на местност до с. Бежаново (Луковитско; Миков, 1943), Туричка църква (вероятно от турица; в ? Среден Пирин край р. Баишлиица), Туришката, също и Турешката (рид северозападно от с. Петвар до р. Въча, Девинско), Турица (планински склон северно от гр. Дупница), Турколица и Турка (край с. Средногорец, Пирдопско), Турката баня (в Поморийско), Туркица (равнина край р. Велека, Ахтополско), Турковица (край с. Куманово, Варненско), Турколица (до с. Средногорец, Пирдопско), Туроселище (до с. Баланово, Дупнишко), Турен Трон (с. Мъглен), Турна чаир (Девинско), Турните (Свиленградско, а също и в Пазарджишко), Турлата (над Троян - горист хълм, обрасъл с капинак и планински склон до Смолян, Чанков, 1939), Турианица (до с. Царев дол, Силистренско), село Туралево (при с. Кратово; Иречек, 1953-1963), Турица (летовище в южните склонове на Рила; Заимов, личен архив), Турева ливада (при с. Жеравица), Турко (връх при с. Врбча, северозападно от гр. Трън)(Заимов, личен архив). Последното, вероятно е съкратено от “Туреко”.

„Туркия“ е съществително от женски род, но умалителната му форма - „туркинче“, е с турски корен от "тюрк" със значение „силен“, и в същност идва от арио-алтайски. Латинското "таурус" – „бик“, също означава сила. Според Младенов (1943) „турчин“ по старобългарски е тоур-къ, -чинъ; „турмак“ е съществително име от мъжки род, местно, старинно. В умалителна форма в среден род става „турме“ – биволче. Последната е арио-алтайска дума. Да сравним старославянското тур; гръцко-латинското таурус (за бик), немското stier (теле, телец). Турям е глагол, турям, турна многократно турнувам, съкратено турвам, областно и тургам. Руското турить - "блъскам", белоруското туриць "гоня", малоруското потурити, вытурити, сърбохърватското турити, турати са сходни. Коренът е общославянското „тур“, навярно източноевропейското „тоу и“ с коренно разширение или наставка, срвн. с литовското „турети“ - имам; „патуроти“ за значение "гоня", както и „потеря“, „натуря“.

Според Миков (1943) над Поганово (Царибродско) се намира планината Зубер, чието име произлиза от зъб. Според нас (Н. Б.) такова обяснение е приемливо, ако се отнасяше до връх, но за цяла планина е неприемливо. Този край попада в някогашната *Sylva bulgarogum* и е твърде вероятно името ѝ да е свързано с обитавалите я зубри (ст. бълг. зомбр, зубар).

„Турко“ е народно име със значение на турчин, но възможно да идва и от славянското „тур“ - зубър, като сръбското име „туряк“. Вайганд (1926) предполага че може и да е от тур. Малко вероятно е кръщелно християнско име да произлиза от дума със значение на „турчин“.

У нас старинната дума “турмак” с умалително “турме” е също с с арио-алтайски произход и според Младенов (1943) означава (-ла) биволче. (Срвн. със старославянското “тур”, гръцко-латинското “таурус” и немското “стиер” и с нашия глагол турям (турна,

многократно - турнувам, съкратено – турвам и областно - тургам) (Младенов, 1943). Също: “турмакия” - млада биволица, “турме” - биволско теле до към една година, “турмак” - млад бивол и биволско теле навлязло във втората година (Ротански, 1955.).

Делирадев (1941) е издирил следните “турови” имена: “Турколица” и “Турка” (местност) - до с. Средногорец (Пирдопско), “Туралица” - Царев дол, “Турева могила” - при с. Жеравлина, “Турек” - местност на 4 km от Роговец (Оряховско), “Туричка църква” - от “тургия” (в Пирин), “Туриешката” - рид, северозападно от Петвер до р. Вьча (Девинско), “Турица” - склон, северно от Дупница, “Турица” - връх във Врачанска планина. Делирадев (1953) приема, че в корена на името на селото Турия се крие латински корен *turgis* - кула, крепост, каквато действително има. Завадовски (1956) представя някои много редки пословици, поговорки, имена и разни названия, свързани с името на тура. Според него “туров рог” означава ливада, лъка, влажно място. Подобно са и “турий низок” и сръбското “туро поле” - също със значение на влажна ливада.

В Осоговска планина са селата Бигла и Турия и каракачанската махала Туралица на с. Саса (днес несъществуващо) (СБНУ, 45). Едно от народните сръбски имена на водния бик (птицата) е “небоглед”, което е аналог на нашенското “звездоброй” от района на Созопол, отразяващо изпънатата нагоре шия на прикриващата се в камъша птица.

Заслужава да се отбележи, че в най-ранните древноруски източници, както споменава Мавродин (1965) името “зубр” не се среща, а “тур” е широко разпространено. Поради това някои допускат, че зубърът и турът не са били различавани. Византийският историк от 12 в. Никита акоминат (Хониат) разказва, че цар Андроник ловувал на “зумпр”-и в Русия, при Галич и в Прикарпатието. Турът всъщност в руския е бил добре познат. Той е наричан “серый” или “гнедой”.

Ето какво е оцеляло (до 19 в.), в един от най-близките до нашия, езици – руския (Даль, 1863-1866): В Тамбовска, Костромска и Вологодска губернии “туривать” означава гоня. В много части на Русия “турять” има значение на пъдя, плаша, прогонвам, изгонвам. “Тур”, “турить”, “турнуть”, “туровить” е бързам, гоня, подгонвам, блъскам, принуждавам, а “туркий” - бърз, чевръст, спешен. На някои места използват “туразит” за гоня, ловя, догонвам, изстребвам, убивам. И натаък: “туровий” - бърз, скоклив, боев, бойки, успешен. По-отдалечено изглеждат: “туроветь” или “турать”, “туровать” - грижа се за нещо.

В староруския глаголите “турит”, “туриат” и “туровит” имат значение на отправям се бързо, втурвам се, а “вытурит” означава изкарвам зад вратата. Прилагателното “турови” (от тур) е със смисъл на бърз. В Северна Русия наричат “тур” широкия стълб в основата на печка. Следователно езикът все още е запазил спомени от тура, свързани с някои от характерните му признаци - сила и бързина и масивност. В някои места в Североизточна България (с. Сребърна, Силистренско) са разпространени глаголите “биквам” и “бичкам”, отразяващи в значението си друга особеност на биковите. Те означават “бода”, “убождам”, очевидно дошло от дългите и остри рога на животните (Г. Мичев – устно съобщ.).

Някои географски наименования на местности в различни области от Европейска Русия също са свързани с тура. Те са доста многобройни и вероятно са свързани с някогашното разпространение на туровете в тях в по-далечни времена. Ще отбележим че в “Книга на Великия График” (географски атлас от 16 в.) са обозначени крайните точки на изток и север с такива наименования. От юг на север по течението на р. Мерчик (приток на Северски Донец в Украйна) има “Тури луки”. В околностите на гр. Орел тече рекичката Туринка.

Край Грязовец (б. Вологодска губерния) има “Туровская пустин” (Манастира на Тура), а край Ростов в Ярославълска област – “Турова пустиня” Край Галич, (б. Костромска губерния) има гора, наречена “Туров рог”. Местата с името “Турово“ се срещат край Серпухов (б. Московска губерния), където протича и реката Турия, в Торопъец (б. Псковска губерния) и в места край Новгород и Твер. Край Венев (б. Тулска губерния) тече река Туренка. Край гр. Зарайск (б. Рязанска губерния) има гора “Туровски”.

От този факт се предполага че “урусите” някога са имали широко разпространение в горските райони на европейска Русия, започвайки от югозападната част на страната, Волиния, Днепровска област до горното течение на Донец на изток, а също така в басейна на Ока при гр. Серпухов и на север до езерото Лагода, Грязовец и Галич от Костромска област. Важно е да се отбележи обаче, че липсват каквито и да било други доказателства за подобно широко някогашно разпространение на тура из Русия.

Белоруското “туриць” означава гоня, малоруското “потурити” и “вытурити”, литовското “патуроти” – гоня и “турети” – имам, сърбохърватското “турити” и “турати” имат един общ славянски корен – тур, вероятно от източноевропейското “тоу-и” с коренно разширение или наставка. “Торовати”, “стоповати” и “шлаковати” са чешки глаголи-синоними със значение на проследявам дивеча по стъпките (следите) му (Černý, 1895).

Далматското “буак”, белоруското “буяк” и словашките “буйак” и “буйачек” (нескопен бик), сърбохърватското “букати”, латишкото “бучйет” (звуча, гърмя), литовското “букти” (муча) са фонетически, ономато-поетически, звукоподражатели от гласа на бика (Трубачев, 1950). Според нас българските “буча” (рева) и “буча” (бода) са свързани по между си и тази далечна тяхна връзка е именно тура.

От думата “тур” според Боголюбский (1959) са се образували глаголите “туриться”, “вытурить”, “турнуть”, “турять” и пр. Народът в пределите на бившия му ареал е създал и поговорки. В Украйна те са още от времето на възникването на Киевската Русь (? 10 в.). Докъм началото на 20 в. в някои области в Украйна (вкл. и в Галиция) с “тур” са наричали едрите домашни украински бикове (волове). Туровете в Украйна изчезнали отдавна, но по-късно тяхното име било пренесено върху зубрите, които по тези земи се запазили до началото на 17 в. (Дилевски, 1955).

Името на тура се среща и в много украински и руски народни песни, в исторически паметници от 12 в., в стари собствени и местни имена, а също и в такива от Полша. Според братя Шкорпил и името на нашето с. Турия може да произлиза от името на тура, така както са произлезли и имената на Туров, Тури и Турани в Чехия. От тези народни песни трябва да се заключи, че турът е живял не само в горите, но и в равнините и степите.

За това, колко широко е било разпространението на тура, свидетелстват имената на руски и украински селища, запазени и до днес: Турья (Московска обл.), Турияно (Калужска обл.), Турово (Тверска обл.), Турозеро (Курска обл.), Туровский лес (Рязанска обл.). Подобни наименования има в Костромска, Новгородска, Томбовска области в Русия, а също местности в Украйна: Турьи горы (Волинска обл.), Турова божница (Киевска област; от 1146 г.) и др. Изглежда че, тези названия произлизат от 10-12 в. Подобни имена на местности, села и градове има и в Полша, Чехия (Туров, Тури и Турани), Словакия, Хърватско, Словения и др.

Още някои названия от Русия и Украйна: Турий (полуостров в Архангелска обл.), Турийски (още Туршский; град във бившата Волинска губерния), Турия (местност в бившата (Киевска губерния), Турия (река в Волинска област), Турка (река в

Забайкалска област) и мн. др. (Брокгауз, Ефрон, 1901). Западните славяни също използвали “турови” названия - Туровско княжество, Туровская пуца, град Туров и др.

Lukaszewicz (1952, 1958) е събрал следните имена произлизащи от името на тура: Тур, Турув, Турова Вола, Турже Роги, Турзин, Турзиниец, Турзеполе, Туробин, Туробовице, Туросла, Туростово, Туровицзе, Турово, Турза и Турско.

До днес в много руски поговорки, имена и наименования откриваме името на тура: “Туров лог”, “Турово”, “Турий низок” и др.

Основата „тур“ съществува и в топонимията в много страни. Ето само някои от тях, според Комков (1986): Тур – Франция; Тур - ляв приток на р. Тиса; Тура – Унгария; Турано - ляв приток на р. Велино, Италия; Турбурия - Румъния - областта Олтения; Тургау - кантон в Швейцария; Турда - Румъния, областта Клуж; Турек - Полша - Познанско воеводство; Турен - историческа област Франция; Турзовка - Чехословакия, Среднословацка област; Тури - Франция, департамент Эр и Лоара; Турин - Италия, областта ПиEMONТ (Турин, т. е. Торино, произлиза от името на племето турини, макар, че няма следи откъде произлиза това име); Турия – Испания.

Според Даль (1882) тургун е име на растението тарос (естрагон) (*Artemisia dracunculus estragon*).

У нас с Североизточна България (Добричко, Разградско) употребяват определението “турханъ”, или “дам” в смисъл на “обор” -помещение, отделно място, или в първичния смисъл - място за говеда (но вече не диви, а питомни) (Вл. Бешков – устн. съобщ.). Така днес с “бизон” скотовъдите в Южна Америка наричат говедото, но не дивото, а домашното.

Любопитно е, че дори някои растения носят в българските си имена корен от името на тура: турия (торица, поималка, сивка, бяло цветче - *Berteroa incana*; (Давидов, Явашев, 1939), турманчо (татул *Datura stramonium*), турица (игловръх, сипаница *Alisuca liconium*) и др. Турията е дребно сивозелено растение от сем. Кръстоцветни (Brassicaceae), покрито със звездовидни власинки, високо 25-60 см. Цъфти от юни до октомври по хълмове, край пътища и пустеещи земи в цяла България ((Давидов, Явашев, 1939; Вълев и др., 1960). Според нас обаче, е малко вероятно то да е дало името на с. Турия, защото никое от кръстоцветните растения (зеле, рапица, шибой) не са използват за храна на овцете, както и поради факта, че турията е невзрачно и без стопанско и медицинско значение растение (Вълев и др., 1960). Според тези автори турията е сивозелено растение, покрито със звездовидни власинки. Шушулчиците му са елиптични, слабо подути, гъсто влакнести, а венчето – бяло. Високо е 25-60 см. Цъфти през юни-октомври. Расте по хълмовете и край пътища из цяла България. Според Талиев, Станков (1949) *Berteroa incana* на руски се нарича икотник и е плевелно растение с почти повсеместно разпространение. Нейштадт (1954) определя турията като медоносно растение, но едрият рогат добитък и конете го избягват при паша.

Съвпадение, обаче е, че името турия на *Berteroa incana* е събрано от Казанлъшко, т. е. там, където е и селото Турия. Името турица, съобщено от Найдено Геров (1895-1898) и от Давидов и Явашев (1939) обаче, е с неустановено местонахождение. Приема се, че в името на селището Турия се крие латинският корен “turgis” или “turgos” – кула (крепост), каквато действително има. В Казанлъшко, обаче е употребявано и името турия за споменатото по-горе тревно растение, което, безспорно носи българско име. В България почти една трета от селищните имена произлизат от имена на растения. Според едно друго предание, с. Турия е получило името си заради многото тор, оставян около него от овчарите (Българско село, 1931, стр. 361).

Растението турия не може да е дало името на с. Турия, защото е невзрачно и без стопанско и медицинско значение. Стъблото му е 20-50 см. високо, облистено, сивокосмато.

Днес в съседна Сърбия има най-малко 5 реки, носещи името Турийа: (1) десен приток на Пештана, (2) приток на южна Морава, (3) приток на Тимок, (4) приток на Замна, (5) ляв приток на Струмица (в южна Сърбия/ Македония). В Босна текат реките Турийански поток и Турйаница (десен приток на Врбас). Там е и езерото Турйача. В Словения на юг от Любляна има село Турйак и град същото име. В Херцеговина има една малка планина с името Турйак. Край Загреб е местността Турово поле или Турополе (Анопум., 1929). Според същия източник Турйаница е река в Босна, десен приток на Врбас, Турйача - езеро в Босна, а Турово поле или Турополе – местност край Загреб.

Според данните на Комков (1986) за много от европейските страни, в които някога турът е бил разпространен, откриваме, че и до днес са се запазили разнообразни топоними, свързани с него. В Румъния в областта Клуж има река Турда, а в областта Олтения – Турбуя. В Румъния е и реката Турка. Реката Тиг е ляв приток на Тиса в Румъния и Унгария, дълга 94 km. Река Турано е ляв приток на р. Велино в Италия. Река Тур има във Франция, а Турен се нарича една от историческите ѝ области. В департамента Eure-et-Loir (Франция) се намира селцето Тури. Тургау е кантон в Швейцария. В Познанското воеводство в Полша има река Турек, а в Средно-словацка област в Словакия – река Турзовка. В Испания има селище Турия.

От тура произлизат и имената на кантона Ури в Швейцария, град Турау в Тюрингия и др. Един поглед по тези имена върху картата показва, че до 13 в. туровете са били разпространени по Централна Русия, Украйна, Полша и Централна Европа. Ако към това прибавим и намерените кости на тура то се получава доста ясна картина за някогашното му разпространение.

Ипроед Арнаудов (1972) освен името “брозайа”, се срещат още “турка” и “капра” (коза). Турка отговаря на “турица” у галичаните и сърбохърватите и на “тур” у малорусите. Ето някои аналози на думата “тур” в другите езици: грц. торос (tauros), лат. Taurus, староинд. Sthaura (със значение на и на сила), старонемското stiuric, новонемското stier (вол, бик). Названието “тореадор” в Испания, Тунис, Samargue вероятно е произлязло от “торрос” - говедо, бик - остатък от дивата форма на спорта - ловуване и надвиване на див бик. От там е дошло и “буй тур”.

С топонимите следва да се подхожда внимателно. Турин (Торино) в Италия произлиза от името на древното племе турини, чийто произход обаче не е ясен. Същото е и за старото име Туркоклии с. Стрелци (край гр. Елена). И неговото име не произлиза от “тур”, защото според “Българско село” населението му е повече турско и махалите към него са все турски. Селото Турян (б. Пашмаклий) в Смоленска област също не носи името си от тур, а от “турян” (богат турчин).

Петков (1931 а) смята, че от местонаходищата на много от народните имена (украински, руски), които е събрал, трябва да се заключи че турът е живял не само в горите, но и в равнините и степите.

20. Заключение

Предпочитаните местообитания за тура са били крайречните равнинни гори. От там произлиза основната част от намерените костни останки, които са разкрити в над 60 находища в страната. Последните находки са от хълмисти и предпланински терени, където турът постепенно е бил изтласкан от човека. Единствено там той е могъл да се укрие и просъществува до по-късно.

Богатата и разнообразна природа в района на Преславската планина и планините Витоша, Плана, Верила, Люлин, Вискяр, Мала и Мургащ, ограждащи

Софийското поле, приютявали едни от последните турове на Балканите през 15 и 16-ти век.

Турът имал важна роля в природните съобщества в равнините и заемал важно място в материалната и духовната култура на хората. Очаква се в архивни документи от османския период у нас да се открият много нови и неизвестни сведения за тура - за разпространението, местообитанията, хабитуса, използването, ловуването му и др. Заслужава си те да бъдат специално проучени от зоолози.

21. Литература¹⁴

- Ангелов Б., Вакарелски, Хр. 1946. Книга на народната лирика. 1-462.
- Ангелов, Б. 1918. Ловчански сборник.
- Ангелов, Б., М. Арнаудов 1922. Българска народна поезия. С., 1-412.
- Аноним., 1901-1902. Без загл. - Природа, 8 (6-7): 131.
- Аноним., 1961. Календар 1961 г. [3 юли].
- Аноним., 1966. Иконен календар 1966 г. [Януари].
- Аноним., 1966. Реконструирани праисторически животни. - в. Поглед, бр. 32/08.08.1966: 16.
- Аноним., 1966. Сензационна находка. - в. Отечествен фронт, бр. 6824/18.08.1966: 4.
- Аноним., 1971. Дивите бикове на Тракия. - в. Поглед, 05.07.1971: 8.
- Аноним., 1982. Открития в Сахара. - в. Отеч. фронт, бр. 11843/30.03.1984.
- Аноним., 19XX. Исторически музей – Плевен [дипляна]. 1-6.
- Аноним., 2011. Рабишкото езеро – легенди и екзотика. Rabisha Lake – Legends and Exotics. [Дипляна], 1-6.
- Аноним., 2014. Археологически комплекс „Калето“. [Регионален исторически музей - Враца]. Дипляна, 1-6. <http://www.kaleto-mezdra.bg/>
- Аноним., [2016]. Археологически комплекс „Калето“. Археологическа експозиция на обекта; октомври, 2016 г.
- Аристотел, 1996. История животных. Издателский центр. Российский государственный гуманитарный университет, М., 1-528.
- Арнаудов, М. 1943. Български народни празници. Обичаи, вярвания, песни и забави през цялата година. С. Хемус. 1-143.
- Арнаудов, М. 1947. Българско творчество. Кн. I. Лирика. “Туркиджия” - песнопоец.
- Арнаудов, М. 1972. Кукери и русалии. - Студии върху българските обреди и легенди. Т. 2: 7-218.
- Бажанов, В. С., Н. Костенко, 1962. Атлас руководящих форм млекопитающих антропогена Казахстана, Алма Ата. Ин-т зоологии. Изд-во АН Казах.ССР 1-109+ 82 ил.
- Барышников Г. Ф., Голованова Л. В. 1989. Млекопитающие мустьерской стоянки Матузка на Кубанском Кавказе. – В: Барышников, Г. Ф., Кузьмина, И. Е. (ред.) 1989. Материалы по мамонтовой фауне Северной Евразии. – Труды Зоологического института Академии наук СССР, т. 198. Ленинград, 3-55.
- Беляев, Т. 1812. Куз-Курпяч. Башкирская повесть, писанная на башкирском языке одним кураичем и переведенная на российский в долинах гор Рифейских 1809 года. Казань.

¹⁴ Наред с новите, са приведени и всички споменати литературни източници в оригиналните бележки на Н. Боев. Поради непълнотата им, за съжаление, някои от тях останаха с непълни библиографски данни (бел. З. Б.).

- Блаватская, Т. В. 1976. Греческое общество второго тысячелетие до новой эры и его культура. ИЗД. „Наука“, Москва, 1-188.
- Богданов, Е., 1913. Происхождение крупного рогатого скота. – В: Происхождение домашних животных. Москва. Книгоиздательство студентов. 129-215.
- Богданов, Е., 1937. Происхождение домашних животных. Москва. Госуд. изд. колх. и совх. лит. “Сельхозгиз”, 1-336.
- Боголюбский С. Н. 1940. Происхождение и эволюция домашних животных. Москва. Госуд. изд. колх. и совх. лит. “Сельхозгиз”, 1-166.
- Боголюбский, С. Н. 1959. Происхождение и преобразование домашних животных. М., Сов. наука, 1-549.
- Боднарский, М. С. 1953. Плиний Старший. Естественная история (фрагменты). Государственное издательство географической литературы, Москва.
- Боднарский, М. С. 1958. Словарь географических названий. М., Госуд. уч.-педагог. изд. Мин. порсв. РСФСР, 1-391.
- Боев, З. 1982. Обедняване на Балканската бозайна фауна в историческата епоха. - Природа, БАН, 3: 42-47.
- Боев, З. 2016. Биоразнообразието от гръбначни животни в Софийското поле въз основа на костните им останки от „Форум Сердика“, София (XVI – XVIII в.). - Списание на БАН, 3:16-22.
- Боев, З., 2004. Средно- и къснохолоценовски птици от находища в източната част на Горнотракийската низина (Южна България). – *Historia naturalis bulgarica*, 16: 123-132.
- Боев, З., Г. Рибаров. 1990. Орнитофауната на потъналото селище при Урдовиза (дн. Китен) от раннобронзовата епоха. - Археология, БАН, 2: 53-57.
- Боев, Н. 1942. Прокълнати птици. - Природа, 2: 21-23.
- Боев, Н. 1958. Очерк върху изчезването на бобъра у нас и съседните страни. - Изв. на ЗИМ-БАН, 7: 433-456.
- Боев, Н. 1997. Вълкът (*Canis lupus* L., 1758) в България за 100 години (1878-1978) - *Historia naturalis bulgarica*, 8: 35-49.
- Боев, Н. 1997. Вълкът (*Canis lupus* L., 1758) във вярванията, фолклора и бита на българина - *Historia naturalis bulgarica*, 8: 51-68.
- Браунер А. А. 1933. К вопросу об естественно-историческом и особенно остеологическом обследовании домашних животных СССР и сопредельных местностей. - Проблемы происхождения домашних животных. - Труды Лаборатории генетики АН СССР, 1: 109-156.
- Браунер, А. А. 1923. Сельскохозяйственная зоология. ГИЗ УССР. Одесса. 1-436.
- Брокгауз, Ф. А., Ефрон, И. А. 1901. Энциклопедический словарь. Санкт-Петербург, т. 34. 1-482.
- Брусин Сп. 1888-1892. Птице Хрватско-Српске с обзиром на остали словенски јиџ припрем за хрватско-српску орнитологију. Београд. Штампарија Краљевине Србије. – Споменик Српске Краљевске акад. I (12): 1-168.
- Брэм, А. 1893. Быки. *Vovinae*. – В: Жизнь животных, т. 3. Млекопитающие. С.-Петербург, 265-351.
- Бурчак-Абрамович, Н. Й. 1952. Первобытный бик (*Bos mastanzadei* sp. n.) в четвертичной фауне Бинагади на Апшеронском полуострове. – В: Бинагадинское местонахождение четвертичной фауны и флоры, ч. 2 (5), Труды Ест.-ист. музея им. Зардаби АН Аз. ССР.
- Вайганд, Г. 1926. Българските собствени имена - произход и значение. Книгоиздателство Т. Ф. Чипевъ, С., 1-72.

- Василев, В. 1989 Животновъдството и лова в живота на населението от средновековното селище край Дуранкулак. – В: Тодорова, Х. (отг. ред.). Дуранкулак, т. 1, София, БАН, 225-243.
- Велков, В. 1956. Фауната на древна Тракия отразена в античната литература. – Природа, 1: 75-79.
- Верещагин, Н. 1958. История формирования наземной фауны Кавказского перешейка. – В: Животный мир СССР, т. 5: 486-505.
- Верина В. Н. 1960. Некоторые черты развития природы Молдовии. Государственное издательство Картя Молдовеняскэ. Кишинев, 1-110.
- Виноградов, Б. 1950. I. Млекопитающие – Mammalia. – В: Павловский, Е., Б. Виноградов (ред.). Зона степей. Животный мир СССР. Т. 3. М. – Ленинград. Изд. АН СССР. 26-77.
- Винокуров, А., Л. Жирнов, 1988. "Красная книга" - сигнал бедствия. - Неделя, бр. / 1978.
- Вълев, Ст., Ив. Ганчев, В. Велчев, 1960. Екскурзионна флора на България (Справочник). Нар. просв., С., 1-736.
- Гаркави, А. 1870. Сказанія мусульманских писателей о славянах и русских (съ половины VII века до конца X века по Р. Х. Санкт-Петербург. I-IX, 1-308.
- Георгиев, Г. 1962. Азмашката селищна могила край Стара Загора. – Археология 1, 1962, 59-65.
- Георгиев, Г. 1963. Главни резултати от разкопките на Азмашката селищна могила през 1961 г. – Известия на Археологическия институт, БАН, 26, 157–176.
- Георгиев, Г. 1964. Проучвания на културата на селищните могили. – Археология, 3: 59-67.
- Германов, П., 1901. Домашните животни в разните страни на света и България. Мин. на търговията и земеделието., С. 1-190.
- Геров, Н. 1895-1898. Речник на българский язык. Пловдив. Дружествена печатница „Съгласие“, т. 1-6.
- Гетчинсон, Г. 1898. Вымершия чудовища. М., Типография А. Г. Кольчугина, Волхонка, д. Михалкова, 1-468.
- Горяев Н. 1896. Сравнительный этимологический словарь русского языка. Тифлис. Типография канц. Главнонач. гр. ч. на Кавказе, 1-558.
- Громов, В., Г. Мирчинк, 1937. Четвертичный период и его фауна. – В: Зернов, С., Н. Кузякин (ред.). 1937. Животный мир СССР. Т. 1. Обзор фауны территории Союза и отчасти прилежащих стран на эколого-фаунистической и зоогеографической основе. М. – Ленинград, Изд. АН СССР, 79-123.
- Громова В. (отв. ред.). 1962. Основы палеонтологии. Млекопитающие. Москва. Госуд. научн.-техн. изд. лит. по геол. и охране недр, 1-421.
- Громова, В. 1930. Тур и древнейшая история домашнего бика в СССР. – Природа, 7-8.
- Громова, В. 1931. Первобытный бик, или тур (*Bos primigenius*) в СССР. – Ежегодник Зоологич. музея АН СССР, 22.
- Громова, В. 1940. Материали к изучению древнейших домашних животных Средней Азии. Изд. Узбекск. филиала АН СССР.
- Громова, В. 1965. Краткий обзор четвертичных млекопитающих Европы. Москва. Наука. 1-144.
- Гълъбов Ж., Ил. Иванов, П. Пенчев, К. Мишев, В. Неделчева, 1956. Физическа география на България. С. държ. изд. “Нар. просв.”, 1-346.
- Давидов, Б., А. Явашев, 1939. Материали за български ботанически речник. С. Придв. печатн. 1-575.

- Даль, В. И. 1863-1866. Толковый словарь живого великорусского языка, тт. 1-4. Санкт-Петербург.
- Дарвин, Ч. 1869. Прирученныя животныя и возделанныя растения. Санкт-Петербург, т. 2. 1-462+VI с.
- Дарвин, Ч. 1987. Произход на видовете чрез естествения отбор, или запазване на благодетелстваните раси в борбата за живот., С. Наука и изк., 1-632.
- Делирадев, П. 1941. Народни поверия за рилските езера. - Български турист, 33 (3-4): 87-89.
- Делирадев, П. 1953. Принос към историческата география на Тракия. Т. 1. С., БАН. 1-352.
- Деребанов, А., 1984. Породи домашно говедо. Природа и знание, 10: 1-4.
- Джамбазов, Н. 1957. Първите обитатели на нашата страна. - В: Археологически открития в България. С., Наука и изкуство, 7-29.
- Джамбазов, Н. 1958. Пещерите в България. С., ДИ "Наука и изкуство".
- Джамбазов, Н. 1959 а. Разкопки в пещерата Самуилица II. - Археология, 1-2.
- Джамбазов, Н. 1959 б. Моровица. - Изв. на Археол. инст. и музей, БАН, 22.
- Джамбазов, Н. 1960. Пещерата Парника при с. Бежаново, Ловешко. - Археология, 4: 54-58.
- Джамбазов, Н. 1963. Ловешките пещери. - Изв. на Археологическия институт, 26: 195-238.
- Дилевски, Н. 1955. Бележки към "Песен за похода на Игор". - В: Песен за похода на Игор., Инст. за бълг. лит., БАН, С., 111-140.
- Долгих И. 1905. Мнимый единорог риму или реэм Востока, ур и тур Европы, *Bos primigenius* палеонтологии. Рига : 1 + 85.
- Долгих, И. 1912. Культура крупного рогатого скота. Скотоводство у вавилонян, евреев, древних пиерсов, арабов, индейцев, китайцев, египтян и других смежных народов.
- Драгоев, П. 1977. Бозайници и птици, изчезнали от фауната на България. - В: Дивечът и цивилизацията. Земиздат, С. 1-20.
- Дуйчев, Ив. 1943. Из старата българска книжнина. - Сборник за народни умотворения., 2.
- Завадовский, Б. 1956. Происхождение домашних животных, Москва, Сельхозгиз, 1-112.
- Заимов, Й. [непубл.]. Картотека. - Личен архив.
- Златарски, В. 1913. Сюлейманкьойският надпис. - в ИБАД, Л. (1912/13), стр. 1, 66-170.
- Златарски, В. 1970. История на българската държава през средните векове. т. 1, ч. 1. Първо българско царство. Част 1. Епоха на хуно-българското надмощие. Наука и изкуство, С., 1-640.
- Златарски, В. 1971. История на българската държава, т. 1, ч. 2. Първо Българско Царство. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство (852-1018). Наука и изкуство, С., 1-893.
- Златковская, Т. 1961. У истоков европейской культуры. Троя, Крит, Микены. Москва. Изд. АН СССР, 1-166.
- Иванов, П., З. Захариев, 1962. Произход на домашния бивол. - В: Биволи в България. - С., БАН, 11-16.
- Иванов, Ст. 1949. Върху една находка на *Bos primigenius* Војан. от късно историческо време у нас. - Годишник на Селскостопанската Академия "Георги Димитров". Ветеринарно-медицински факултет, С., 26: 335-338.
- Иванов, Ст. 1959. Храната от животински произход на обитателите на Южната порта в Преслав. - Известия на Археологическия институт, БАН, 22: 209-221.

- Иванов, Ст., 1960. Домашните и дивите животни в бита на населението от Ясатепе в Пловдив. – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив, 81-86.
- Илиев, Н., З. Боев. 1990. Птиците в храната на населението от Външния град на Велики Преслав (IX - X в.). - Интердисципли. изсл., АИМ-БАН, 17: 91-94.
- Йовчев, Н. 1973. Потомците на дивия тур. – В: Верни другари на човека. Земиздат, София, 55-70.
- Иречек, К. 1953-1963. Из архива на Константин Иречек. Т. 1-3. С.
- Иречек, К. 1974. Пътувания по България. ИЗД. „Наука и изкуство“, С., 1-1040.
- Иширков, Ат. 1920-1921. Биволът в България. - Естествознание и география, 5 (9-10): 342-349.
- К. А., 1973. Тайните на Тасили. – в. Ехо, бр. 10/02.03.1973.
- Кацаров Г. 1913. Битът на старите траки според класическите писатели. – Сборник на БАН, кн. I.
- Кацаров, Г. 1921. Пеония. Принос към старата история и география на Македония. - Природо-изпит. д-во.
- Кацаров, Г., 1933. Земеделието в древна Тракия. - Тракийски сборник, 4.
- Кацаров, Г., Д. Дечев, 1915. Извори за старата история на Тракия и Македония, София.
- Келлер, К., 1910. Естественна история домашних животных. Санкт-Петербург.
- Кириков, С. 1960. Изменение животного мира в природных зонах СССР XIII-XIX вв. Лесная зона и лесотундра. Москва, Издательство Академии Наук СССР, 1-158.
- Кириков, С., 1952. Птицы и млекопитающие в условиях ландшафтов Южной окончености Урала. Изд-во Академии наук СССР, 1-410.
- Кожамкулова Б. С. 1981. Позднекайнозойские копытные Казахстана. Алма-Ата, Наука КазССР, 1-144.
- Колесник, Н. Н. 1941. О пороодообразованиях крупного рогатого скота, - Известия Академии наук Союза ССР, Отделение биологич. наук., №1, 1941:34-56.
- Комков, А. М. (отг. ред.) 1986. Словарь географических названий зарубежных стран. Москва, Издат. „Недра“, 1-459.
- Корнеев, А. 1953. История промысла диких зверей на Украине. Киевский государственный университет, Киев, 1-38.
- Кръстанов, Ц., Дуйчев, И. 1954. Естествознанието в Средновековна България. БАН. С., 1-40.
- Кулагин, Н. 1938. Зоология. Москва, Сельхозгиз, 1-388.
- Лъжев, Г. 1891. [Басня] Лисицата и Туран. – Сб. за нар. умотв. и книжн., Държ. печатн., С. 4: 159.
- Мавродин В. 1948. Очерк истории древней Руси до монгольского завоевания.
- Мавродин, В. 1962. Охота в Киевской Руси. - Охотничьи просторы, 18.
- Мавродин, В., 1965. Охота на редких животных в Древней Руси. – Охота и охотничье хозяйство, 5: 57-58.
- Мавродинов, Н., 1959. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С. Наука и изкуство, 1-312.
- Малчев, Р. 2001. Фолклор и карст – легендите за водния бик от Северозападна България. – В: Делчев, П., Ст. Шанов, А. Бендерев (ред.). Карст, Т. I. Асоциация “Околна среда и културно наследство в карста”. София, 182-185.
- Маринов, В. 1953 а. С. Крапец, Пернишко. – Архивни материали. 06.04.1953 г. Ръкопис.
- Маринов, В. 1953 б. Архивни материали. Етнографски институт и музей. БАН. С., [Информатор: Алекси Христов Братоев], ръкопис. с. 18.
- Маринов, Д., 1914. Видимият bliжен свят. 1. Животни. – В: Сб. за нар. умотв. и книжн., 28. С., 63-77.

- Марков, Г. 1951. Кватернерни бозайници в България. - Изв. на Зоол. инст. и музей, 1: 99-199.
- Марков, Г. 1958. Принос към изучаване историята на бозайниците в България. - Изв. на Зоол. инст. и музей, 7: 133-157.
- Марков, Г. 1959. Бозайниците в България. С. Наука и изкуство, 1-155.
- Миков, В. 1943. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. София. Печатн. „Хр. Г. Дановъ“, Изд. на автора. 1-316.
- Миков, В., Н. Джамбазов. 1960. Деветашката пещера. БАН, С. 1-139.
- Младенов, Ст. 1943. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език. Книгоиздателство „Христо Г. Данов“ - О. О. Д-во, София, 1-704.
- Н. А. 1973. Безценни ловни трофеи. - Лов и риболов, 12: 23.
- Н., П., 1977. Откритията продължават. - в. Ехо, бр. 15/08.04.1977.
- Нейштадт, М. 1954. Определителъ растений средней полосы Европейской части СССР: Пособие для средней школы. М., Учпедгиз, 1954. 1-495 + 8 цв. вкл.
- Николов, В. (ред.) 2011. Породи селскостопански животни в България. София. Далет ЕООД www.dalet.biz. ISSN 1314-538X. 1-215. / Nikolov, V. (Ed.). 2011. Livestock Breeds in the Republic of Bulgaria. Dalet Ltd. www.dalet.biz. ISSN 1314-538X. 1-215.
- Николов, И. 1983. Някои бележки върху пещерната фосилна бозайна фауна в България. - В: IV Европейска регионална конференция по спелеология, 22-28.09.1980, София., 215-218.
- Овчаров, Д. 1972. Каменната галерия на Велики Преслав. - Наша Родина, год. 19, 1 (217).
- Пастухов, И. 1929 а. Старите траки в България. Изд. Христо Г. Дановъ, София. 1-63.
- Пастухов, И. 1929 б. Римско владичество в България. Изд. Христо Г. Дановъ, София. 1-80.
- Петков, П. 1923. Нови неолитични остатъци от *Bos primigenius* Војан. - Годишник на Соф. унив. Агрономически фак., 11.
- Петков, П. 1931 а. Първобитното диво говедо в България. - Ловец, 31 (5): 71-73.
- Петков, П. 1931 б. Днешните и някогашните бизони. - Ловец, 31 (10): 154-156.
- Петков, П. 1931 в. Остатъци от *Bos primigenius* Војан. в България. - Годишник на Соф. унив. Агрономически фак. 9.
- Петков, П. 1933. Могилата Окол-глава при с. Гниляне. - Могилата Окол – глава при с. Гниляне. Годишник на Народния музей 1926 – 1923, 5: 115-145.
- Петков, П. 1934. Неолитични остатъци от *Bos primigenius* Војан в България. - Годишник на Соф. унив. Агрономически фак., 12.
- Петков, П. 1935. Съотношенията на черепните кости у *Bos primigenius* Војан. - Годишник на Соф. унив. Агрономически фак., 13.
- Петров, А. 1925. Воден бик. - Ловец, 26 (5): 9-10.
- Петров, А. 1964. Дивите говеда от дилувиалната епоха на Средна Европа и нашите земи. - Животновъдни науки, 1: 25-38.
- Пидопличко, И. 1951. О ледниковом периоде. Киев, Изд. АН Украинской ССР, вып. 2, Киев, 1-262.
- Пидопличко, И. 1954. О ледниковом периоде. Вып. 3. История фаун горных хребтов Европейской части СССР, Киев, Изд. АН Украинской ССР. 25-170.
- Пидопличко, И. Г. 1950. История фауны степей. - в: Павловский, Е. Н., Виноградов, Б. С. (ред.). Животный мир СССР, т. 3: 492-526.
- Подгоров, Н. 1940. "Водният бик" - Страшилището в нашите блата *Botaurus stellaris*. - Природа [Г. Христович], 41 (1): 12-13.

- Попов, Р. 1904. Принос към предисторията на България. Пещерите в Търновския Дервент, селището при Мадара и пещерите над Шумен. - Сб. за нар. умотв. и книжн., 20: 1-27.
- Попов, Р. 1911. "Малката пещера" в Търновския Дервент. - Естествознание, 3: 148-166.
- Попов, Р. 1912. Материали за проучване на селището "Под града" при Мадара. - Изв. на Българското археолог. д-во, 3: 90-107.
- Попов, Р. 1912. Разкопки в "Малката пещера" при Търново през 1909 г. - Изв. на Бълг. Археол. д-во, 1911 г. 2: 248-256.
- Попов, Р. 1920 Материали за проучване лова, земеделието, лозарството, скотовъдството и риболовството в предисторическо и ранно историческо време у нас. - сп. на Земеделските изпитателни и-ти в България, 1, 1920 .
- Попов, Р. 1920. Предисторичният човек от старата каменна епоха. - Естествознание и география, Изд. „Ново училище“, С., 1 (2): 1-40.
- Попов, Р. 1925. Беяковското плато. Пещери и доисторически селища. - Издание на Народния музей, С. 1-58.
- Попов, Р. 1928. Култура и живот на първобитния човек в България. Част 1, Каменна епоха, Печатница Книпеграфъ, С., 1-63.
- Попов, Р. 1929. Доисторическа България. Книгоиздателство „Хр. Г. Дановъ“, С., 1-76.
- Попов, Р. 1929. Човек от ледниковата епоха в България. Печатница „Художникъ“, С. 1-80.
- Попов, Р. 1934. Животински кости от историческо време. - Сборник Мадара, Разкопки и проучвания, 1: 221-239.
- Попов, Р. 1934. Материали за предисторията на Мадара. - сб. Мадара, кн. 1: 15-76.
- Попов, Р. 1936. Фосилни и субфосилни животински останки в изследваните до сега пещери на България. - Изв. на Бълг. пещ. д-во, 1. Печатн. Глушков, София. 1-12.
- Попов, Р. 1943. Кратко ръководство по предистория., Ч. I. Палеолит (стара каменна епоха) с оглед на палеолита в България., С., Унив. печатн., 1-154.
- Портенко, Л. 1958. Позвоночные Карпат. - В: Павловский, Е. (гл. ред.) 1958. Животный мир СССР, т. 5. Изд. Академии наук СССР, М.-Л., 14-29.
- Рибаров, Г. 1983. Нови данни за фауната на античния град Кабиле. — Изв. на музеите от Югоизт. България, 6, 31-41.
- Рибаров, Г. 1990. Бозайниците в бита на жителите от ранновизантийското и средновековното селище на Хисарлъка (Сливен). - Археология, БАН, 4: 50-58.
- Рибаров, Г. 1991. Фауната на Кабиле (I хил. пр. н. е. - VI в. от н. е.) по останки от диви и домашни животни. - В: Кабиле, т. II., БАН, С. 156-167.
- Рибаров, Г. 1992. Проучване на неолитни животински останки от селището при село Малък Преславец, Силистренско. - Добруджа, 9, БАН, С., 85-90.
- Рибаров, Г., З. Боев. 1990. Проучване на животинските останки от селището Ясътепе край Ямбол от късножелязната епоха. - Интердисциплинар. изсл., АИМ-БАН, 17: 83-90.
- Рибаров, Г., З. Боев. 1997. Костни останки от диви и домашни животни от праисторическото селище "Телиш-Редутите" при с. Телиш (Плевенско). - *Historia naturalis bulgarica*, 7: 61-70.
- Романски, Ст. (гл. ред.) 1955-1959. Речник на съвременния български книжовен език. 1955-1959. С., БАН. т. 1-3.
- Сакъзов, Ив., 1925. Външна и вътрешна търговия на България през VII—XI в. - Списание на Българското икономическо дружество, год. XXIII (7-8): 305-306.
- Сатунин Н. А. 1895. Дневник Зоологического отделения Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии и Зоологического Музея. Т. 2 (3). Позвоночные Московской губернии. Вып. 1. Млекопитающие. -

- Изв. Императорского Общества Любителей Естествознания, Антропологии и Этнографии, состоящего при Императорском Московском Университете, 86. Труды Зоол. Отд. Общества. Университетская типография, 1-25.
- СБНУ, 13. Сборник за народни умотворения и книжнина, 13: 69.
- СБНУ, 33. Сборник за народни умотворения и книжнина, 33: 168.
- СБНУ, 45. Сборник за народни умотворения и книжнина, 45, с. 7
- СБНУ, 47. Сборник за народни умотворения и книжнина, 47.
- СБНУ, 48. Сборник за народни умотворения и книжнина, 48: 534
- СБНУ, 49. Сборник за народни умотворения и книжнина, 49: 234.
- Сердюк, Н. В., О. Р. Потапова, А. С. Харламова, А. В. Протопопов, Г. Г. Боескоров, К. С. Кириков, И. С. Павлов, Е. Н. Мащенко, В. В. Плотников, С. Д. Колесов, А. И. Климовский 2016. Мерзлая мумия юкагирского бизона *Bison priscus* (Vojanus, 1827) из голоцена Якутии. – В: Териофауна России и сопредельных территорий. Москва, 2016: 382.
- Сержанин, И. 1955. Млекопитающие Белорусской ССР. Минск. Изд. АН БССР, 1-311.
- Славейков, П. Р. 1859. Български народни притчи, събрани и записани от П. Р. Славейков. – Бълг. книжици, II, 1859.
- Славейков, П. Р. 1924. Български народни вярвания и обичаи. Общедостъпно изложение. С. 1-191.
- Соколов И. 1959. Копытные звери (отряды Perissodactyla и Artiodactyla). Фауна СССР, Млекопитающие, т. I, вып. 3, изд. АН СССР. Москва. 599-617.
- Спасов Н., Н. Илиев. 1986. Костни останки от зубър (*Bison bonasus* L.) в средновековното селище Гарван (Силистренско, България). – В: Ж. Вържарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI - XI в., С., БАН, с. 68.
- Спасов, Н., Илиев, Н. [2009]. Анализ на животинския костен материал от разкопките на д-р Мирослав Класнаков (раннохалколитен обект – „Бургас“) - 2008 г. (докл. археозоол. проучв. – непубл.). Национален природонаучен музей, БАН, 1-5.
- Спасов, Н., Илиев, Н. (под печат). Животинските останки от ранно-неолитното селище край с. Капитан-Димитриево (Пазарджишка област). – В: Николов, В. (отг. ред.). [Праисторическото селище при с. Капитан-Димитриево, Пазарджишка област], БАН, С.
- Спасов, Н., Н. Илиев, З. Боев 2001. Животинските останки от енеолитния археологически обект край с. Долнослав, Пловдивска област. - *Historia naturalis bulgarica*, 13: 159-179.
- Стоянов, И. 1904. Принос към предисторията на България. Пещерата "Топля" при с. Голяма Железна. Трудове на Бълг. Природоизпит. Д-во, 2, 103-172.
- Сумцов, П. 1887. Тур в народной словесности. Киевская старина. Санкт Петербург. 1-120.
- Талиев, В., Станков, С. 1949. Определитель высших растений Европейской части СССР., М., Советская наука, 1-1150.
- Тацит, К. 1993. Сочинения в двух томах. Том I. Анналы. Малые произведения; Том. II. История. Изн. Наука, Санкт Петербург. 1-737.
- Тошев, Б. 2016. - *Belogradchik daily illustrated edition. In pursuit of excellence in local history: collecting, preserving, disseminating.* 2016 © B.V. Toshev (Belogradchik Daily) - belogradchik_scientific@abv.bg [belogradchik].
- Трубачов, О. 1950. Происхождение названий домашних животных в славянских языках. Изд. АН СССР. М. 1-116.
- Урумов, Ив. 1897. Материали за флората на Ловчанския окръг. – В: Сб. за нар. умотв. и книжн., 14: 1-85.

- Филков, Л., 1927. Пещерата “Миризливка” – Белоградчишко и нейните обитатели. - Природа, 28 (5-6): 77-78.
- Фрейзър, Д. 1989. Фолклорът в Стария Завет. Издателство на Отечествения фронт., София, 1-494 .
- Христович, Г. 1890. Материали за изучаване на българската фауна. – В: Сб. за нар. умотв. и книжн., 2: 185-225.
- Цвијич, I. 1892. Населъя српских земам. - Срп. Етногр. Зборник, 1 (4). Српска краљевска академја. Бедград.
- Цонев, Б. 1910. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. т. 1-3. София.
- Чанков, Ж. 1918. Географски речник на България, Добруджа, Македония и Поморавия. С. Държ. печатн. 1-334.
- Чанков, Ж. 1939. Географски речник на България. С. Изд. “Факелъ”, 1-540.
- Чанков, Ж. 1958. Географски речник на България. С. Държ. изд. “Наука и изкуство”, 1-538.
- Шкорпил К. 1914. Опис на старините по течението на р. Русенски Лом. Изд. на Народния музей. София: Царска придворна печатница.
- Шкорпил К., Х. Шкорпил 1898. Могили. Пловдив. Изд. на книжарницата „Пчела“, 1-146.
- Шкорпил, К. 1905. Домашный бытъ и промысль. В Изв. Русского Археологического Института в Константинополь, X: Абоба Плиска, С. 301-317.
- Шкорпил, Х., Шкорпил, К. 1900. Природни богатства изъ Българско. Кражски явления. Подземни реки, пещери и извори. „Пчела“, Луи Безенщекъ, Пловдив. 1-55.
- Юринич, С., 1891. Пещерата Полички при Дряновския манастир Св. Архангел Михаил. - Сб. за нар. умотв. и книжн., С. Мин. на народното просв., 6: 362-378.
- Anonym., 1929. Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Vol. 4. Zagreb, Zoran Stojanović, 1929
- Audouin, B. et al. 1822. Dictionnaire classique d'histoire naturelle., Т. 2. Paris, Rey et Gravier, Libraries editeurs, 1-621.
- Beron, P., T. Daaliev, A. Jalov 2006. Caves and Speleology in Bulgaria. Pensoft Publ., Bulg Fed. of Speleology, Nat. Mus. of Nat. Hist., Sofia, 1-507.
- Bertin, L. 1950. La vie des animaux. Т. 2. Paris. Libraire Larousse, 1-496.
- Blaise de Vigenère, 1573. La Description du royaume de Poloigne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, mœurs et façons de faire d'iceux, Paris.
- Boev, Z. 2014 a. Animal remains of the Late Antiquity settlement near Dyakovo Village (Kyustendil Region (SW Bulgaria). - ZooNotes 65: 1-7.
- Boev, Z. 2016. Subfossil Vertebrate Fauna from Forum Serdica (Sofia, Bulgaria), 16-18th Century A.D. – Acta zoologica bulgarica, 68 (3). Boev, Z. 2017. New data on the subfossil fauna from “Forum Serdica” (Sofia City, Bulgaria; 3-19th century A. D.). – Historia naturalis bulgarica, 24: 179-186. ISSN 0205-3640 (print)
- Brentjes, B. 1965. Die Haustierwerdung im Orient. Neue Brehm Bucherei. A. Ziemmsen Verlag - Witttenberg Lutherstadt, 1-112.
- Bunzel-Drücke, M. 2005. Projekt Taurus - En økologisk erstatning for uroksen. Bad Sassendorf – Lohne, 2004, Arbeitsgemeinschaft Biologischer Umweltschutz im Kreis Soest e.V., Århus, 2005, Nepenthes, Arbeitsgemeinschaft Biologischer Umweltschutz im Kreis Soest e.V. Teichstr. 19, D - 59505 Bad Sassendorf-Lohne, Tyskland. 1-23.
- Bunzel-Drücke, M. 2005. Projekt Taurus - En Økologisk erstatning for uroksen. Bad Sassendorf- Lohne, 2004. Arbeitsgemeinschaft Biologischer Umweltschutz im Kreis Soest e.V. Århus. Nepenthes, 1-23.
- Cantimpratensis, T., 2001. Liber de natura rerum. Edition Helga Lengenfelder, München.
- Černý, J. 1895. Myslivost. Praha. Nakladatel Frt. Borove. [1-550].

- Cholet, L. 1909. Les animaux dans le legende, dans la science, dans le travail et dans l'Art. Vol. II. Paris : Maison d'édition & Cie.
- Cordier-Goni P. 1953 a. Essai de constitution des especes animals eteintes. La methode regressive du retour a l'ancetre. - Riviera scient. 1953.
- Cordier-Goni P. 1953 b. La reconstitution des animaux eteintes. La methode regressive. Le retour a l'ancetre. - Mammalia, 17 (4).
- Christophe cagé (2007) Map of the *Bos primigenius* habitat. Available at: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Bos_primigenius_map.jpg. Accessed on: 28.12.2017.
- Dementjev, G. 1958. Quelques notes sur l'Aurochs. - Mammalia, 22 (1): 161-167.
- Djambazov, N. 1981. Samuilica. Ossements d'animaux. - In: Georgiev, G. Il., Čičikova, M. 1981. Cultures prehistoriques en Bulgarie. - Bulletin de L'institut d'archeologie, Editions de l'Academie Bulgare des Sciences, 36: 54-57.
- Dominik, M. 1990. Célèbes, terre des Torajas. - Atlas. Air France, May, 138-151.
- Dorst, J., Dandelote, P. 1972. Guide de grande mammiferes d'Afrique. Delachaux & Niestle, Neuchatel, Paris., 1-286.
- Durst U. 1930. Vergleichende Untersuchungs-methoden am Skelett bei Saugern. Methoden der Vergl. morph. Forschung. 1. Berlin-Wien, 125-530.
- Edwards, C. J., Bollongino, R., Scheu, A., Chamberlain, A., Tresset, A. Vigne, J.-D., Baird, J. F., Larson, G., Ho, S. Y. W., Heupink, T. H., Shapiro, B., Freeman¹, A., R., Thomas, M. G., Arbogast, R.-M., Arndt, B., Bartosiewicz, L., Benecke, N., Budja, M., Chaix, L., Choyke, A. M., Coqueugniot, E., Dohle, H.-J., Goldner, H., Hartz, S., Helmer, D., Herzig, B., Hongo H., Mashkour, M., Ozdogan, M., Pucher, E., Roth, G., Schade-Lindig, S., Schmolcke, U., Schulting, R. J., Stephan, E., Uerpmann, H.-P., Vcircis, I/, Voytek, B., Bradley, D. G., Burger, J. 2007. Mitochondrial DNA analysis shows a Near Eastern Neolithic origin for domestic cattle and no indication of domestication of European aurochs. - Proc. R. Soc. B (2007) 274, 1377-1385, doi:10.1098/rspb.2007.0020, Published online 3 April 2007
- Felius, M., Koolmees, P., Theunissen, B., Lenstra, J. 2011. On the Breeds of Cattle - Historic and Current Classifications. - Diversity, 2011 (3): 660-692.
- Gaza, T. 1949. F.S. Bodenheimer, A. Rabinowitz, ed. On Animals... Paris/Leiden.
- Gesner, C. 1606. Thierbuch: das ist ausführliche beschreibung und lebendige ... Contrafactur und Abmahlung aller Vierfüssigen thieren. Heidelberg: Andreae Cambier. 1-556.
- Gesner, K. 1551. Historiae animalium, Vol. 1. De quadrupedibus viviparus. Zurich. 1-1100.
- Gloger, Z. 1900-1903. Encyklopedja staropolska ilustrowana. Warszawa, Druk P. Laskauera i W. Babiskiego.
- Gratiani, A. M., 1669. Vita Cardin. Commendon. Parisiis. 1669.
- Gromova, V. I. 1931. Contribution à la connaissance de l'ure (*Bos primigenius* Boj.) de l'Europe orientale et de l'Asie septentrionale. Annuaire du Musée Zoologique de l'Académie des Sciences de l'URSS, Leningrad 32 (3): 293-364.
- Groves, C. P. Leslie, D. M. Jr. 2011. Family Bovidae (Hollow-horned Ruminants). - In: Wilson, D. E., Mittermeier, R. A. (eds.), 2011. Handbook of the Mammals of the World, Vol. 2. Hoofed Mammals. Lynx Edicions, Barcelona, 444-779.
- Guintard, C. 1999. On the size of the ure-ox aurochs (*Bos primigenius* Bojanus, 1827). - In: Archaologie und Biologie des Aurochs. Wissenschaftliche Schriften des Neanderthal Museums, Neanderthal Museum, Bd. 1, 7-21.
- Hahn, E. 1896. Die Haustire. Leipzig, Duncker u. Humboldt.
- Hainard, R. 1949. L'Aurochs - *Bos primigenius*. - In: Les mammiferes sauvages d'Europe. Vol. II. Neuchatel., 197-205.

- Hamann, R. 1949. Tierplastik im Wandel der Zeiten Ausgewählt und Eingeleitet Akademie - Verlag Berlin, 1-112.
- Hanzák, J., Volf, J., Dobroruka, L. 1965 Světem zvířat. Domáci zvířata, III. díl., SNDK, Praha, 1-496.
- Harper, F. 1945. Extinct and Vanishing Mammals of the Old World. Special Publication No. 12, American Committee for International Wild Life Protection, New York Zoological Park, New York 60, N.Y.
- Heck, H. 1951. The Breeding-Back of the Aurochs. - *Oryx* 1 (3): 117.
- Heck, L. 1934. Über die Neuzüchtung des Ur oder Aurochs. - *Berichte der Internationalen Gesellschaft zur Erhaltung des Wisents* 3 (4): 225-294.
- Heldreich, T. von, 1878. La faune de Grèce: rapport sur les travaux et recherches zoologiques faites en Grèce et revue sommaire des animaux qui s'y trouvent naturellement, Athens, Imprimerie de la Philocalie. Athens.
- Herberstein, von, S. 1549. *Rerum Moscoviticarum commentarii* (Герберштейн С. 1988. Записки о Московии (пер. с нем. А. И. Малеина и А. В. Назаренко, научные комментарии А. В. Назаренко, А. Л. Хорошкевич, С. В. Думин, М. А. Усманов) М., 1988; Vienna: Egidius Aquila. Translated and edited by R. H. Major, London: Hakluite Society, 1851-1852, 2 vols.; reprint, New York: B. Franklin, 1963.).
- Herre, W. 1953. Wie sah der Aurochse aus? - *Kosmos* 49 (11): 504 - 507.
- Heymanowski, K. 1983. Les derniers aurochs dans le monde et la protection de l'espèce. - *R. F. F.*, XXXV - 6-1983: 473-478.
- Hilzheimer, M. 1910. Wie hat der Ur ausgesehen?. *Jahrbuch für Wissenschaftliche und Praktische Tierzucht* 5: 42-93.
- Hilzheimer, M. 1917. Der Ur in Ägypten. *Studien und Forschungen zur Menschen- und Völkerkunde* 14: 9 - 16.
- Hilzheimer, M. 1930. Die ältesten Beziehungen zwischen Asien und Africa nachweisen an den Haustieren. *J. Africa*, V. 3, No. 4, October.
- Hilzheimer, M. 1937. Die Geschichte eines Wisenthorns und ein neuentdecktes Horn vom Ur (*Bos primigenius*). *Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie* 150(1): 97-106.
- Hristov, P., Spassov, N., Iliev, N., Radoslavov, G. 2015. An independent event of Neolithic cattle domestication on the South-eastern Balkans: evidence from prehistoric aurochs and cattle populations. - *Mitochondrial DNA* 2015 Dec 29:1-9. doi.org/10.3109/19401736.2015.1127361
- Irecek, K. 1893. *Archiv für slavische Philologie*, 89.
- Jabinski, J. 1957. Dla czego w Polsce wyginął tur? - *Przyroda polska*, 1 (7).
- Jarocki, F., 1839. Puszczę Białowieskiej I ocelniejszych wniej zwierzetach. - *Pisma rozmaite. Zubr i tur. - Przyjacieli ludu. Leszno t. 2: 1-50.*
- Jennison G., 1937. *Animals for show and pleasure in ancient Rome. Manchester* 1-209+14.
- Keller, O. 1909-13. *Die Antikische Tierwelt. Leipzig, W. Engelmann.*
- Kotzchke, R. 1908. *Deutsche Wirtsch. Geschichte. Leipzig.*, [35].
- Kraemer, H. 1925. *Allgemeine Tierzucht. Bd. 1, Stuttgart, 1925.*
- La Baume, W. 1947. Hat es ein wildlebendes Kurzhornrind gegeben? *Eclogae geologicae helvetiae*, 40.
- Lehmann, U. 1949. Der Ur im Diluvium Deutschlands und seine Verbreitung. - *Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Abhandlungen Abt. B*, 90; 163 - 266.
- Leithner, O. von 1927: Der Ur. *Berichte der Internationalen Gesellschaft zur Erhaltung des Wisents*, Band II, Heft 1 und 2: 1-139.
- Lengerken, H. (1953): Der Ur und seine Beziehungen zum Menschen. *Neue Brehm-Bücherei. Leipzig* 105: 1-80.

- Lepsi, J. 1924. Über einige Perisso- und Artiodactyla in D. Cantemirs "Descriptio Moldaviae". - Bull, de la Sect. Sc. de l'Ac. roum. 9, 1-2, pg. 39.
- Leroi-Gourhan, A. 1982. The Dawn of European Art: An Introduction to Palaeolithic Cave Painting, Cambridge: Cambridge University Press.
- Lomantsov, V., D. Topal 2011. Flag Design from the 1980's. - At: <http://flagspot.net/flags/md.html> (26092011).
- Lönnrot, E. 1835-1849. Kalevala . J. C. Frenckellin ja Poika. Old Kalevala – vol. 1 1-208; vol. 2 1-334; New Kalevala 1-500.
- Lukaszewicz, K. 1952. Tur. Tur The Ure-ox. - Ochrona przyrody, Krakow, 20: 1-33.
- Lukaszewicz, K. 1958. Zwierzęta wytopione. Państwowe Wydawnictwo Literatury „Nasza Księgarnia", Warszawa, 1-126.
- Lydekker, R. 1913. The Sheep and Its Cousins. London, New York, E.P. Dutton & Co, 1-398
- MacDonald, D. W., Perrins, C. M., Middleton, A. L. A., Campbell, A., O'Toole, C., Banister, K., Halliday, T., Adler, K., 1994. Les Animaux du Monde Entier. France Loisirs, Paris, 1-1468.
- Massow, von, W. 1932. Führer durch das Pergamon Museum. Berlin. Gedruckt in der Reichsdruckerei, 1-146.
- Mertens, A. 1906. Der Ur, *Bos primigenius* Bojanus, mit besonderer Berücksichtigung der im städtischen „Museum für Natur- und Heimatkunde“ zu Magdeburg befindlichen Reste. – Abhandlungen und Berichte des Museums für Natur- und Heimatkunde zu Magdeburg 1(2): 1-119.
- Miechowita, M. 1517. Tractatus de duabus Sarmatis Europiana et Asiana et de contentis in eis, print. 1517.
- Migne, J.-P. 1841-1855. Patrologia Latina, t. 215.
- Mongait, A. 1959. L'Archeologie en U.R.S.S. Moscou : Éditions en langues étrangères, 1-434, ill. Index. Relié.
- Nakamura, H. 2005. 3. The Preliminary Analysis of the Animal Bones Found in Dyadovo tell. – In: Kamuro, H. (Ed.) Dyadovo Excavation 2004. A Preliminary Report of the 16th Excavation at Dyadovo, Bulgaria. Tokai University Thracian Expedition. Grant-in-Aid for Scientific Research (B), 2004., No 16401019. – Dyadovo Studies, 4: 24-25.
- Nehring, A. 1890. Ueber Tundren und Steppen der jetzt- und vorzeit, mit besonderer Berücksichtigung ihrer Fauna. Berlin, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1-277.
- Nilsson, S. 1849. On the extinct and existing bovine animals of scandinavia. Ann. Mag. Nat. Hist., 4, 415-424.
- Park, S. D. E., D. A. Magee, P. A. McGettigan, M. D. Teasdale, C. J. Edwards, A. J. Lohan, A. Murphy, M. Braud, M. T. Donoghue, Y. Liu, A. T. Chamberlain, K. Rue-Albrecht, S. Schroeder, C. Spillane, S. Tai, D. G. Bradley, T. S. Sonstegard, B. J. Loftus, D. E. MacHugh 2015. Genome sequencing of the extinct Eurasian wild aurochs, *Bos primigenius*, illuminates the phylogeography and evolution of cattle. - Genome Biology (2015) 16:234: 1-15. DOI 10.1186/s13059-015-0790-2.
- Ribarov, G. 1991. The osteol[ogical] material from the sunken settlement at Ourdoviza. – Actes de symposium international Thracia Pontica IV – 6-12 October 1988, Sozopol., 113-118.
- Rokosz', M. 1995. History of the aurochs (*Bos taurus primigenius*) in Poland. - Animal genetic resources information, 16: 5-103.
- Rüttimeyer, L. 1867. Beiträge zu einer palaontologischen Geschichte der Wiederkauer. Verh. naturf. Ges., Basel, Bd. 4.
- Sirakov, N., J.-L. Guadelli, S. Ivanova, S. Sirakova, M. Boudadi-Maligne, I. Dimitrova, Fernandez Ph., C. Ferrier, A. Guadelli, D. Iordanova, N. Iordanova, M.Kovatcheva, I.

- Krumov, J.-Cl. Leblanc, V. Miteva, V. Popov, R. Spassov, S. Taneva, T. Tsanova, 2010. An ancient continuous human presence in the Balkans and the beginnings of human settlement in western Eurasia: A Lower Pleistocene example of the Lower Palaeolithic levels in Kozarnika cave (Northwestern Bulgaria). - *Quaternary International*, 223-224: 94-106.
- Spassov N. 1992. Skeletal morphology and ecology competition of the Aurochs and European bison in the Holocene of Europe. - in: *Proceedings of the Symposium "Ungulates 91"*, Toulouse 2-6 September 1991. IRGM - I.N.R.A. Toulouse. 57-61.
- Spassov, N., N. Iliev 2002. The animal bones from the prehistoric necropolis near Durankulak (NE Bulgaria) and the latest remains of *Equus hydruntinus* Regalia. - In: H. Todorova (Ed.). *Durankulak, Band II. Die prähistorischen Gräberfelder*. DAI – Berlin, Publ. House Anubis Ltd., Sofia, 313-324.
- Spassov, N., Stoytchev, T., 2003. On the origin of the wisent, *Bison bonasus* (Linnaeus, 1758): presence of the Wisent in the Upper Palaeolithic rock art of Eurasia. In: *Advances in Paleontology "Hent to Pantha"*, papers in honour of C. Radulescu and P.M. Samson, p. 125-130.
- Święcki A., 1634. *Topographia sive Masoviae descriptio etc. Varsaviae 1634*.
- Szalay, A. B. 1930. Polyphyletische Rinderabstammung, eine historische Studie. — *Zeitschrift für Züchtung*. Bd. 19, 1930.
- Thevenene, R. 1947. *Origine des animaux domestiques. - Que sais-je ? Paris*, 1-126.
- Vuure, van, C. 2002. *History, morphology and ecology of the aurochs (Bos primigenius)*.
- Vuure, van, C. 2005. *Retracing the Aurochs. History, morphology and ecology of an extinct wild ox*. Pensoft Publishers, Sofia–Moscow, 1-432.
- Wilckens, M. 1905. *Grundzüge der Naturgeschichte der Haustiere* Bearbeitet I. U. Duerst, 1905.
- Wrześniowski, A. 1878. *Studien zur Geschichte des polnischen Tur*. - *Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie* 30, Supplement 45: 493-555.
- Zabinski J., 1950. *Zwierzta domowe i ich dzicy krewniacy*. Warszawa.